



<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches
E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 14, Issue 4, No.56, Winter 2023

Received: 26/06/2022 Accepted: 14/09/2022

Historiographic Components of Muhammad Ibn Ishāq Hamawi in *Anīs al-Mu'minin*

Mostafa Davari

M.A in Shiite History, Department of Shiite History, Faculty of Theology, Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Iran
m.davari387@gmail.com

Zeinab Omidian*

Assistant professor, Department of Shiite History, Faculty of Theology, Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Iran
z.omidiyan@hsu.ac.ir

Yaqub Tabesh

Assistant professor, Department of Shiite History, Faculty of Theology, Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Iran
y.tabesh@hsu.ac.ir

Abstract

Anīs al-Mu'menīn is the Name of an old, little-known book by Mohammad ibn Ishaq Hamawi (938 AH), who is known as "Fazluddīn Abharī". This book is one of the prominent examples of Imams' biographies in the early Safavid period, in which the author appeared as a competent historian-theologian and wrote the Imams' life history according to his needs of time. Therefore, the present article tried to understand the components of Fazluddīn's historiography by reading the text of *Anīs al-Mu'menīn* with a descriptive-analytical method. The question was whether there was a connection

*Corresponding author

This is an open access article under the CC-BY-NC-ND 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)



https://jhr.ui.ac.ir/article_26914.html



[20.1001.1.20086253.1401.14.4.4.6](https://doi.org/10.1001.1.20086253.1401.14.4.4.6)

between the way of his historiography in the book of *Anīs al-Mu'menīn* with the political and cultural conditions of the time when the text was written. The results of this analysis showed that the text of *Anīs al-Mu'menīn* focused on the three components of establishing legitimacy of the Imamate of the Imams (AS) by focusing on proving the legitimacy of Imam Ali's (AS) succession, secularization of Sunnis by marginalizing the caliphs, especially the first three caliphs, and alienation of the Sufists based on the marginalization of Abu Muslim and its narrators. These components were strongly influenced by the events of Hamavi's era, such as the religious unification policy of the Safavids, the need for the Iranian society to recognize the virtues and callings of Imams (AS), the disagreement between Shia and Sunni discourse, and the competition between Shia scholars and jurists with Sufis Qezelbash or in other words, the confrontation between Feqahati Shia and popular or Sufi Shia in the first half of the 10th century of Hijri.

Introduction

One of the main activities of Shiites in the field of historiography in different periods has been writing the Imams' biographies. One of the periods, in which writing of the Imams' biographies has flourished, is the Safavid period, which has not been researched despite its importance. Therefore, in this research, one of the prominent examples of the Imams' biographies in the Safavid period, i.e., the book of *Anīs al-Mu'menīn* written by Mohammad ibn Ishaq Hamavi, was investigated. Hamavi is among the preachers, hadith scholars, and historians of the Shia religion in the 10th century of Hijri. As a Persian-speaking Iranian scholar, he was the link between the religious civil institution and the mass of people. It can be guessed that the government's support for him by allowing him to have a religious platform in mosques (a mass media) and write his works has played an important role in increasing his fame and influence in the public on the one hand and implementing the religious programs of Shah Tahmasb's era on the other hand. Therefore, the study of *Anīs al-Mu'menīn* helped us to reveal a part of the concerns and methods of the newly established religious institution of Shia in the Safavid era to stabilize and change popular beliefs based on the special beliefs of that institution. Therefore, understanding the reason for writing the book of *Anīs al-Mu'menīn* by knowing the historiographical features of the work was the subject of the present research.

Materials & Methods

To understand the historiography of Hamavi, the text of *Anīs al-Mu'menīn* and the main sources of the Safavid era were carefully studied to identify the relationship between the text, the author, and the historical-cultural and political situations of his time. Understanding this relationship could clarify the components of his historiography. In fact, no work was written in a vacuum. The three factors of author, context, and time had an effect on the reason for producing the text.

Discussion of Results & Conclusions

Hamavi wrote his book entitled *Anīs al-Mu'menīn* during the time of Shah Tahmasb in 938 AH. With the cooperation of Shia scholars and jurists, he formed a Shia religious structure to manage the Shia attitude in the Iranian society.

Mohaqqeq Karaki was one of the scholars, who had a significant role in this new structure and integration of the Shia religion in the Iranian society. He considered the cultural approach more efficient than the political and military conflict for stabilizing Shiism in Iran. In this cultural process for religious conversion in Iran, Karaki's students, including Fazluddīn Hamavi, helped him.

It was in line with this cultural goal that Hamavi wrote the text of *Anīs al-Mu'menīn*. The first central component of the text was the proof of the authenticity of the Imamate of the twelve Shia Imams. In fact, this issue proved the authenticity of Shiism. The second component of the text, which Hamavi took help from was alienation of the Sunnis.

His focuses in establishing the components of Imamate and proselytizing the Sunnis were on the righteousness of Imam Ali (AS) and rejection and marginalization of the first three caliphs, respectively.

The third component of the text was alienation of the Sufis, which was done with the

marginalization of Abu Moslem because Hamavi's other goal was discrediting Shia folk concepts and Sufi rituals. Therefore, in the text of "Anīs al-Mu'menīn", Abu Moslem as the hero of the Sufis and the name of Abu Moslem as their important tool were rejected and marginalized in various ways.

In fact, the main purpose of writing the book of *Anīs al-Mu'menīn* was to prove the legitimacy of the Shia Imamate based on reading Shia jurisprudence, not Sufi and popular Shia. Therefore, in this text, Hamavi fought against rivals and the competing ideas. In short, these competing ideas showed themselves in two areas: the component of rejecting Sunan with emphasis on the marginalization of the caliphs and the very important component of rejecting Sufism based on the marginalization of Abu Moslem. Therefore, Hamavi took help from these last two components to prove the authenticity of the Shiite Imamate.

Keywords:

Anīs al-Mu'menīn, Hamavi, authenticity of Imams (AS), caliphs, Shiites, Abu Moslem

References

1. Abisaab, Rula Jurdi (2016). *Converting Persia: religion and power in the Safavid Empire*. Translated by Mansour Sefat-Gol. Tehran: Research Institute for Islamic Culture and Thought.
2. Aghajari, H. (1380). *The role of religion and government in Safavid Iran*. Tehran: Bāz.
3. Aghajari, H. (1389). *An introduction to the relationship between religion and the state in Safavid Iran*. Tehran: Tarḥ-e Nū.
4. Āqā-bozūrg Tehrānī, M. M. (1403). *Al-ḍorī'a Ila Taṣānīf al-šī'a*. Beirut: Dār al-Aḍwā'.
5. Āqā-bozūrg Tehrānī, M. M. (1430). *Ṭabaqāt-al-A'lām-al- šī'a*. Beirut: Dār-Eḥiyā al-Toraṭ-al-'Arabī.
6. Beyhaqī, 'Alī b. Zaīd (1361). *Tārīk-e Beyhaqī*. Tehran: Foroughi Bookstore.
7. Broswī, Moḥammad b. 'Alī (1427). *Oḍaḥa al-Masalīk Ila Ma'rīfa al-Baldān wa al-Mamalīk*. Beirut: Dār al-Garb al-Islamī.
8. Effandī, 'Abdollah b. 'Issā Beīg (1389). *Rīyāḍ al-'Ulama' wa Ḥayāḍ al-Foḍalā*. Translated by Mohammad Bagher Sa'eedi, Mashhad: Āstān Quds Raḍavī.
9. Erbalī, 'Alī b. 'Issā (1381). *kašf al-Ġoma fī Ma'rīfa al-A'īma*. Researched by Seyyed Hashem Rasouli Mohalati. Tabriz: Banī Hāšemī.
10. Faṣāeī, Ḥasan b. Ḥassan (2012). *Fārsnāmeḥ-Nāṣerī*. Tehran: Amīr Kabīr.
11. Ḥamawī, Moḥammad b. Ishāq (1363). *Anīs Al Mo'menīn*. Tehran, Bonād-e Be'tat.
12. Ḥamawī, Moḥammad b. Ishāq (1389). *Mīnḥaj-al-Fāḍelīn-fī-Ma'rīfe-al-A'īma-al-Kāmelīn*. Qom: Bostān-e Ketāb.
13. Ḥasanī-Rāzī, Seyyed-Morteżā b. Dā'ī (1313). *Tabṣara Al-'Awām Fī Ma'rīfa Maqālāt al-Anām*. Edited by Abbas Iqbal Ashtiani. Tehran: Asāṭīr.
14. Horath, D. (1377). "Discourse Theory". Translated by Ali-Asghar Soltani, Political Science Quarterly, Year 1, Vol. 2, pp. 165-166.
15. Ja'farian, R. (1379). *Safavids in the field of religion, culture, and politics*. Qom: Research Institute of Hawzah and University.
16. Ja'fari-Harandī, M. (1368). "Researcher of Personality and Jurisprudential Opinions of Karaki". Essays and Reviews, Vols. 47 and 48, pp. 223-242.
17. kāndmīr, A. M. (1370). *Iran dar Rūzegār-e šāh Esma'īl and šāh Tahmāsb Ṣafavī*. Edited by Gholamreza Tabatabai. Tehran: Literary and Historical Publications.
18. Lapidus, I. M. (1376). *A history of Islamic societies*. Translated by Mahmoud Ramazanzadeh. Mashhad: Āstān Quds Raḍavī.
19. Mīrloḥī (1426). *Kīfayat Al-Mohtadī fī Ma'rīfah Al-Mahdī (AS)*. Qom, Dār al-Tafsīr.
20. Mitchell, C. P. (2017). *The practice of politics in Safavid Iran: Power, religion, and rhetoric*. Translated by Hassan Afshar. Tehran: Farhang Jāvīd.
21. Mofīd, Moḥammad b. Moḥammad (1413). *Al-Irṣād fī Ma'rīfa Ḥajaj Allāh 'Ala Al-'ībād*. Researched by Āl-Al-Bayt, Foundation. Qom: Shaykh Mofid Congress.
22. Monšī-Qomī, Aḥmad b. Ḥosseīn (1383). *kolāṣat Al-Tawārīk*. Edited by Ehsan Eshraqi. Tehran:

University of Tehran.

23. Naji, M. R. et al. (2013). *History and Historiography*. Tehran, Našr-e Marja‘
24. Naḵjavānī, Hīndūšāh (1313). *Tajārob al-Salaf*. Corrected by Abbas Iqbal Ashtiani. Tehran: Tahūrī.
25. Naseri, M., Zandieh, H., Soltani, A. A. (2018). "A Critical Analysis of the Discourse of Tarigha (Order) and Shari'a in the Story of Abu Moslem-Nameh". *Journal of Historical Research*, Vol. 12, pp. 35-52.
26. Qazvīnī-Rāzī, Našer al-Dīn Abū al-Rašīd ‘Abd al-ǧalīl (1358). *Al-Naqd*. Edited by Mir Jalal Mohaddeth. Tehran: Association of National Art.
27. Rīfā‘ī, ‘Abdul ǧabbār (1371). *Mo‘jam Mā Kataba ‘an al-Rasūl wa al-Ahlal-Bayt*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
28. Rūmlū, Ḥasan Beīk (1357). *Aḥsan al-Tawārīk*. Edited by Abdul Hossein Navaei. Tehran: Bābak.
29. Sassani, F. (1389). *Semantic Analysis*. Tehran: ‘Elm.
30. Sefat-Gol, M. (2012). *Rethinking Safavid Studies: Early Stages*. Current Situation and Future Vision. Tehran: Rasa.
31. Shaykh Nuri, M. A., Parghu, M. A. (2009). "The Quality of Shiism's Official Recognition by the Safavids and Its Consequences". *Shiite Studies*, Vol. 30, 7-36.
32. Sobhani Tabrizi, J. (1424). *Mo‘jam-Ṭabaqāt Al-Motakalemīn*. Qom: Institute of Imam Al-Sadiq (Peace Be Upon Him).
33. Ṭabarsī, Faẓl b. Hassan (1390). *Al-Wari Media with Allam-Al-Hadi*. Tehran: Islamia.
34. Ṭarsoūsī, Abū Ṭāher (1380). *Abū Moslem-Nāmeḥ*. With the effort of Hasan Esma‘ili. Tehran: Qtrh.
35. Vāle Esfahani (1372). *ǧold-e barīn: Iran during the Safavid era*. With the efforts of Mirhashem Mohhaddeth. Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation.
36. Van Dijk, T. (2003). *Ideology and Discourse: A Multidisciplinary Introduction*. Barcelona: Pompeu Fabra University.
37. Wāṣefī, Zaīn al-Dīn Maḥmoūd (1961). *Badāye‘ al-Vaqāye‘*. With an introduction by Alexander Balderov. Moscow: Academy of Sciences of the Soviet Union, Institute of Asian Nations.
38. Yaḳūt-Ḥamawī (1995). *Mo‘jam Al-Boldān*. Beirut: Dār Ṣāder.
39. Zamiran, M. (1370). *Jacques Derrida and the Metaphysics of Presence*. Tehran, Hermes.
40. Zarrinkoub, A. H. (1362). *Persian Sufism in its historical background*. Tehran: Amīr Kabīr.

فصل نامه علمی پژوهش های تاریخی
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و هشتم، دوره جدید، سال چهاردهم
شماره چهارم (پیاپی ۵۶)، زمستان ۱۴۰۱، ص ۳۳-۵۲
تاریخ وصول: ۱۴۰۱/۴/۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۶/۲۳

مقاله پژوهشی

مؤلفه های تاریخ نگاری محمد بن اسحاق حموی در کتاب *انیس المؤمنین*

مصطفی داوری، دانش آموخته کارشناسی ارشد گروه تاریخ تشیع، دانشکده الهیات، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران

m.davari387@gmail.com

زینب امیدیان*، استادیار گروه تاریخ تشیع، دانشکده الهیات، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران

z.omidiyan@hsu.ac.ir

یعقوب تابش، استادیار گروه تاریخ تشیع، دانشکده الهیات، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران

y.tabesh@hsu.ac.ir

چکیده

«انیس المؤمنین» عنوان کتابی کهن و کمتر شناخته شده از محمد بن اسحاق حموی (زنده در ۹۳۸ق) است؛ همو که به «فاضل الدین ابهری» نامبردار است. این کتاب از نمونه های شاخص شرح حال نویسی ائمه در اوایل دوره صفویه است که مؤلف در آن به سان مورخ-متکلمی توانمند ظاهر شده و متناسب با نیازهای زمانه اش، تاریخ زندگانی ائمه (ع) را نگارش کرده است؛ از این رو مقاله حاضر تلاش می کند تا با خوانش متن *انیس المؤمنین*، با روش توصیفی-تحلیلی به فهم مؤلفه های تاریخ نگاری فاضل الدین پردازد و به این پرسش پاسخ دهد که چه ارتباطی بین تاریخ نگاری او در کتاب *انیس المؤمنین* با شرایط سیاسی-فرهنگی زمانه نگارش متن وجود دارد؟ نتایج این واکاوی نشان می دهد متن *انیس المؤمنین* بر سه مؤلفه تثبیت حقانیت امامت ائمه (ع) به واسطه تمرکز بر اثبات حقانیت جانشینی امام علی (ع)، غیریت سازی اهل تسنن با حاشیه رانی خلفا، به ویژه خلفای سه گانه و نیز مؤلفه غیریت سازی اهل تصوف با حاشیه رانی ابو مسلم و قصه خوانان آن استوار بوده است. این مؤلفه ها به شدت متأثر از زمانه حموی یعنی سیاست یکپارچه سازی مذهبی صفویان، ضرورت احساس نیاز جامعه ایرانی به شناخت فضائل و مناقب ائمه (ع)، تقابل گفتمان تشیع و تسنن و نیز رقابت علما و فقهای تشیع با صوفیان قزلباش یا به عبارت دیگر تقابل شیعه فقهاتی با شیعه عامیانه یا صوفیانه در نیمه اول سده دهم هجری بوده است.

واژه های کلیدی: *انیس المؤمنین* حموی، حقانیت امامان (ع)، خلفا، شیعه، ابو مسلم.

* نویسنده مسئول

This is an open access article under the CC-BY-NC-ND 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)



[10.22108/jhr.2022.134096.2371](https://doi.org/10.22108/jhr.2022.134096.2371)



[20.1001.1.20086253.1401.14.4.4.6](https://doi.org/20.1001.1.20086253.1401.14.4.4.6)

مقدمه

یکی از فعالیت‌های اصلی شیعیان در حوزه تاریخ‌نگاری، نگارش شرح حال ائمه بوده است. نخستین اثر جامع درباره زندگی ائمه (ع)، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد شیخ مفید (م ۴۱۳ق) است (نک به: ناجی و دیگران، ۱۳۹۳: ۸۸). شرح حال نگاری ائمه (ع) در قرون بعدی نیز تداوم یافت. یکی از دوره‌هایی که ثبت تراجم ائمه (ع) در آن بسیار رونق گرفت، دوره صفویه بود که با وجود اهمیتش، درباره آن تحقیق نشده است. از نمونه‌های برجسته این آثار در اوان دوره صفویه، کتاب انیس المؤمنین است که در سال ۹۳۸ق، به قلم محمد بن اسحاق حموی (زنده در ۹۳۸ق)، ملقب به فاضل‌الدین، به رشته تحریر درآمد. در نگاه اول، به نظر می‌رسد این متن نیز مانند فراوان کتاب‌هایی باشد که در زمینه زندگی ائمه معصومین (ع) نگاشته شده بود و احتمالاً تفاوت چندانی با دیگر آثار مشابه گذشته نداشته باشد؛ اما مطالعه آن تفاوت‌های ویژه آن را با آثار گذشته آشکار می‌کند. براساس شناخت فعلی از عصر صفوی، اگرچه حموی در ساختار نهاد دینی دیوانی فعالیت داشته است، در گروه علمای نامدار و درجه یک قرار نداشته است؛ با وجود این، مطالعه آثار او و از جمله انیس المؤمنین از چند جهت حائز اهمیت و ضرورت است.

نخست آنکه بررسی مؤلفه‌های متون شرح حال نگاری اهل بیت علیهم السلام در دوره‌های مختلف تاریخی، در نهایت به ما کمک می‌کند که در یک نگاه طولی و روندی، تأثیر شرایط زمانه و مکان را بر نوع اهل‌بیت‌نگاری شیعیان فهم کنیم. دوم آنکه در دوره شاه‌طهماسب یکم (حک: ۹۳۰-۹۸۴ق)، برنامه تثبیت عقاید امامی و حذف گفتمان‌های دینی دیگر در رأس اهداف حکومت وقت بود؛ پس

پژوهش درباره هر کتاب نگاشته‌شده در این زمان، قسمتی از روند نحوه کوشش ساختار سیاسی و دینی را برای تحقق این هدف روشن می‌کند؛ امری که تاکنون درباره تألیفات علمای درجه دوم عصر صفوی مغفول مانده است. سوم آنکه توده مردم به‌ویژه در عصر پیشامدرن با متون صرفاً فقهی، کلامی و فلسفی ارتباط چندانی برقرار نمی‌کنند؛ از این رو، کتب ادبی و تاریخی از جمله یک متن شرح حال نگاری درباره ائمه شیعی (ع)، که با حکایت، روایت و تاریخ درآمیخته است، فهم‌پذیری آسان‌تر، مقبولیت بیشتر و در نتیجه اثرگذاری بیشتری دارد. هر چند اطلاعات فعلی درباره جایگاه دقیق اجتماعی حموی در بین توده مردم روشن نیست، دانسته است که او به‌عنوان یک عالم ایرانی فارسی زبان، حلقه اتصال میان نهاد دیوانی دینی و در رأس آنها علمای درجه اول با توده مردم بوده است. می‌توان حدس زد که حمایت حکومتی از او، داشتن تریبون مذهبی در مساجد (یک رسانه جمعی) و تولید آثار او چه نقش مهمی در افزایش شهرت و اثرگذاری او در عامه از یک سو و عملی کردن برنامه‌های دینی عصر شاه طهماسب از سوی دیگر ایفا می‌کرده است؛ بنابراین، مطالعه انیس المؤمنین به ما یاری می‌رساند تا بخشی از دغدغه‌ها و شیوه‌های نهاد دینی تازه تأسیس شیعی را در عصر صفوی، برای تثبیت و تغییر عقاید عامه، مبتنی بر عقاید ویژه آن نهاد آشکار کنیم؛ بنابراین فهم چرایی نگارش کتاب انیس المؤمنین از طریق شناخت ویژگی‌های تاریخ‌نگاری اثر، مسئله پژوهش حاضر است.

با وجود اهمیت متن انیس المؤمنین در دوره صفویه، چنان‌که عالمی همچون محقق کرکی (م ۹۴۰ق) در سال ۹۳۹ق بر آن تقریظ نوشته است (جعفریان، ۱۳۷۹: ۱۱۰۴/۳)، اما این متن درخور توجه محققان معاصر واقع نشده و تاکنون هیچ

پژوهشی درباره مؤلفه‌های تاریخ‌نگاری آن صورت نگرفته است؛ تنها در برخی پژوهش‌ها زمانی که بحث از تقابل شریعت و تصوف به میان آمده است، به کتاب *انیس المؤمنین* استناد شده است (نک به: جعفریان، ۱۳۷۹: ۵۲۰ تا ۵۲۱، ۸۶۲ تا ۸۶۶؛ ابی‌صعب، ۱۳۹۶: ۱۱۹؛ ناصری و دیگران، ۱۳۹۹: ۳۵ تا ۵۲). در این آثار تلاشی در جهت فهم نگاه ویژه حموی به تاریخ ائمه و چرایی خوانش او از حیات ایشان صورت نگرفته است؛ به دلیل آنکه موضوع پژوهش‌هایشان متن *انیس المؤمنین* نبوده است. این در حالی است که مقاله حاضر قصد دارد چرایی خوانش ویژه صاحب *انیس المؤمنین* را از حیات ائمه (ع) استخراج و شیوه بازنمایی حموی را از تاریخ ائمه تبیین کند.

به منظور فهم تاریخ‌نگاری حموی، تلاش می‌شود ارتباط میان متن با نویسنده و اوضاع تاریخی- فرهنگی و سیاسی زمانه‌اش شناسایی شود؛ درک این ارتباط، مؤلفه‌های تاریخ‌نگاری او را روشن می‌کند. در واقع، هیچ اثری در خلأ نوشته نمی‌شود و در چرایی تولید یک متن، هم‌زمان سه عامل متن، نویسنده و بافت و زمانه او تأثیر دارد (ساسانی، ۱۳۸۹: ۱۱۹، ۱۸۹، ۲۱۶، ۱۹۷)؛ از این رو پس از معرفی اجمالی از زندگی حموی، ابتدا نحوه چینش و سازمان‌دهی *انیس المؤمنین* بررسی شده و در ادامه، با توجه به زمانه حموی، عناصر و مفاهیمی تحلیل شده است که چینش متن، درباره آنها انجام یافته است. این تحلیل را فاضل‌الدین، از طریق توضیح هم‌زمان ارتباط و تأثیر فضای سیاسی- فرهنگی بر نحوه گزارش زندگانی ائمه انجام می‌دهد. تحلیل متن، تمام مناسبات حموی را با بافت کلان سیاسی- فرهنگی زمانه‌اش روشن می‌کند. شناسایی این مناسبات نیز، مؤلفه‌های تاریخ‌نگاری متن *انیس المؤمنین* را آشکار می‌کند که این مؤلفه‌ها عبارتند از: تثبیت مؤلفه

حقانیت امامت ائمه (ع)، غیریت‌سازی اهل تسنن با حاشیه‌رانی خلفا و غیریت‌سازی طریقت تصوف با حاشیه‌رانی شخصیت ابومسلم؛ این موارد در ادامه تحلیل می‌شود.

محمد بن اسحاق حموی و محتوای کتاب *انیس المؤمنین* او

محمد بن اسحاق (زنده در ۹۳۸ق)، ملقب به حموی، که گاهی از او با عنوان حموی خراسانی یا حموی خراسانی یاد می‌شود، به فاضل‌الدین یا فاضل‌الدین ابهری نیز شهرت داشته است (حموی، ۱۳۸۹: ۱۷، ۴۶). تاریخ تولد و وفات او مشخص نیست؛ اما با توجه به اینکه تألیف دو اثر او سال ۹۳۷ق و ۹۳۸ق ذکر شده است (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۳۰: ۱۷۴/۷؛ سبجانی تبریزی، ۱۴۲۴: ۳/۳۶۵)، می‌توان تخمین زد که در سال ۹۳۸ق، به بلوغ علمی رسیده و عالمی صاحب تألیف بوده است. روشن نیست که اهل کجاست، ولی با توجه به پسوند القابش، شاید بتوان او را اهل خراسان دانست؛ زیرا حموی نام روستایی است از توابع نیشابور (بیهقی، ۱۳۶۱: ۳۳۲) و ابهرشهر (ابرهشهر) نیز نام قدیم منطقه نیشابور بوده است (یاقوت حموی، ۱۹۹۵: ۵/۳۳۱). هرچند که گفته شده است حموی نام روستایی از توابع بوشهر (فسایی، ۱۳۸۲: ۲/۱۳۴۰) و ابهر، نام شهری در میانه سه شهر قزوین، زنجان و همدان (یاقوت حموی، ۱۹۹۵: ۱/۸۲) و نیز نام شهرکی از شهرک‌های اطراف اصفهان بوده است (بروسوی، ۱۴۲۷: ۱۲۹)، اما با پذیرش خراسانی بودن او، اطلاق سه عنوان حموی، خراسانی و ابهری به ایشان صحیح‌تر به نظر می‌رسد.

حموی در زمره واعظان، محدثان و مورخان شیعی مذهب در سده دهم هجری است. درباره استادان

او نیز همین قدر می‌دانیم که حموی بنابر اذعان خودش از شاگردان فقیه مشهور شیعه، شیخ علی بن عبدالعالی مشهور به محقق ثانی و محقق کرکی (۸۷۰-۹۴۰ق) بوده است (حموی، ۱۳۶۳: ۱۳۶). همچنین گفته شده است که کرکی دیدگاه‌هایش را بیشتر از طریق ترجمه آثارش از عربی به فارسی، توسط فاضل‌الدین، به فرهیختگان و جامعه ایرانی می‌داده است (ابی‌صعب، ۱۳۹۶: ۱۱۹)؛ برای نمونه اصل رساله «مطاعن المجرمیه» نوشته کرکی، که تاکنون به دست ما نرسیده است، به همت حموی در بخش ابومسلم کتاب *انیس المؤمنین* ترجمه شده است (نک به: حموی، ۱۳۶۳: ۱۳۶ و ۱۴۲ و ۱۴۷ و ۱۵۲ و...).

سه اثر به فاضل‌الدین نسبت داده‌اند که عبارتند از: *منهاج الفاضلین فی معرفه ائمه الکاملین*، که مشتمل بر امامت امامان شیعه و بطلان امامت غیر آنان است و *انیس المؤمنین که موضوع پژوهش حاضر است*، در شرح حال دوازده امام است (افندی، ۱۳۸۹: ۲۱۷/۷؛ آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳: ۱۹۴/۲۳-۱۹۵؛ همو، ۱۴۳۰: ۱۷۴/۷؛ رفاعی، ۱۳۷۱: ۳۵۷/۹؛ جعفریان، ۱۳۷۹: ۱۱۰۴/۳) و کتاب *منهج النجاه* که در فهراس معرفی نشده است؛ اما خود حموی آورده است که این کتاب درباره معجزات ائمه است و در کتاب *انیس المؤمنین بارها به آن اشاره کرده است* (نک به: حموی، ۱۳۶۳: ۱، ۲۵، ۲۷، ۵۰، ۹۷، ۱۴۰ و...).

فاضل‌الدین در کتاب *انیس المؤمنین* از منابع متعدد به ویژه منابع شیعی و نیز به طور گسترده از قرآن در بازنمایی تاریخ ائمه (ع) بهره گرفته است. این اثر تحت تأثیر مستقیم باورها و اعتقادات شیعی نویسنده آن فراهم شده است. حموی ابتدا مقدمه‌ای مفصل و طولانی از زندگی پیامبر (ص) و وقایع مهم دوران ایشان نقل می‌کند و این بخش را با روایت خلقت نوری پیامبر (ص) و ائمه علیهم‌السلام آغاز می‌کند،

سپس به سراغ تاریخ دوره پیامبر (ص) می‌رود و حوادث را با تأکید بر نقش امام علی (ع) و رشادت‌ها و فداکاری‌های ایشان برای پیامبر (ص) و اسلام به نگارش درمی‌آورد و نقش خلفا را چون ابوبکر و عمر به حاشیه می‌برد. در این تصویرسازی، او تأکید می‌کند که خداوند علی (ع) را به جانشینی انتخاب کرده و پیامبر (ص) این را در غدیر اعلام کرده است (همان: ۳۱-۳۴). می‌توان گفت چنین این فصل نشانه‌ای بر اعتقاد مؤلف به حقانیت جانشینی امام علی (ع) است.

سپس مؤلف در دوازده باب، زندگی و شرح حال ائمه معصومین (ع) را بررسی کرده و در ضمن آن به اخبار قیام‌ها و شورش‌های هم‌زمان با دوره زندگانی ایشان نیز توجه داشته است. حجم مطالب هر باب تقریباً یکی است، به جز باب اول و ششم. حموی باب اول را که درباره امام علی (ع) است، با تفصیل بیشتری بیان کرده است تا حقانیت امام علی (ع) را اثبات کند (حموی، ۱۳۶۳: ۴۱ تا ۸۵)؛ زیرا در آن جامعه تسنن، اگر مؤلف می‌توانست حقانیت و افضل بودن امام علی (ع) را بر بقیه رقبای و صحابه اثبات کند، دیگر پذیرش دیگر ائمه علیهم‌السلام در نظر مخاطبان کار دشواری نبوده است. حموی در این باب به حقانیت امام علی (ع) در جانشینی پیامبر با «دلایل عقلیه» (عبارتند از: عصمت، علم، نص و افضل بودن امام) و «ادله عقلیه مؤکد به براهین نقلیه» تأکید کرده است. نکته درخور تأمل این است که فاضل‌الدین از همان دلایل برای رد خلافت خلفای سه‌گانه و غاصب بودن آنها استفاده می‌کند (همان: ۴۵ تا ۶۴). حموی همچنین در باب ششم، به صورت مبسوط ابومسلم خراسانی و ابومسلم‌نامه‌ها را بررسی کرده است. پاسخ به چرایی این موضوع و پرداختن به طرح اخباری غیرمرتبط با سازمان کلی کتاب چون ابومسلم و قصه‌خوانی،

گسترش تشیع به قدرت نظامی متوسل شد (خواندمیر، ۱۳۷۰: ۱۲۶؛ والّه اصفهانی، ۱۳۷۲: ۱۲۲ تا ۱۲۳؛ میچل، ۱۳۹۷: ۴۷)، اما پس از مدتی شاه‌اسماعیل و به‌ویژه شاه‌طهماسب فهمیدند برای نفوذ مذهب شیعه در تاروپود جامعه اغلب سنی ایران*، به اقدامات گسترده فرهنگی و تشکیلاتی نیاز است؛ از جمله این اقدامات تشکیل یک ساختار دینی شیعی با همکاری علما و فقهای شیعه بود (نک به: صفت‌گل: ۱۳۸۱: ۱۴۳ تا ۱۵۱). از دلایل داخلی این اقدام می‌توان به همکاری علمای شیعه برای واداشتن اهل تسنن به پذیرش تشیع، مقابله با خودمحموری و طغیان سران صوفیان قزلباشان و تعدیل عقاید و باورهای غالبانه آنان، تقویت مبانی فقهی مذهب تشیع برای پاسخگویی و مقاومت در برابر علمای اهل تسنن، اداره امور شرعی قلمرو خویش و نیز کسب مشروعیت سیاسی و دینی اشاره کرد. از دلایل خارجی نیز می‌توان به وجود همسایگان سنی مذهب اشاره کرد که در رویارویی مذهبی با صوفیان از تشکیلات مذهبی خود بهره می‌جستند؛ از این رو یک نهاد رسمی شیعی که توانایی پاسخ به اتهامات مذهبی رقیبان را داشته باشد، برای حکومت صفوی بسیار مهم بود (برای اطلاعات بیشتر نک به: لایپدوس، ۱۳۷۶: ۳۹۶-۳۹۷؛ آقاجری، ۱۳۸۰: ۲۱؛ شیخ نوری و پرغو، ۱۳۸۹: ۲۲).

بنابر دلایل پیشین، واردکردن عالمان شیعه در حاکمیت، به‌ویژه علمای جبل عامل در دوره حکومت طهماسب اول شدت بیشتری به خود گرفت. شاه با واگذاری مناصب و تخصیص منابع مالی، بهره‌بردن از دانش فقهی و ارتقای منزلت علمای شیعی را توسعه

نیازمند واکاوی و تحلیل دقیق‌تر انیس المؤمنین از یک‌سو و یافتن نحوه ارتباط آن با بافت کلان سیاسی-فرهنگی زمانه حموی است. در ادامه، مؤلفه‌های تاریخ‌نگاری حموی از طریق روشن شدن این ارتباط، معرفی و تحلیل می‌شود.

تثبیت مؤلفه حقانیت امامت ائمه (ع) در متن

انیس المؤمنین

توجه به نحوه کاربست واژگان و جملات و چگونگی چیدمان آنها در گزارش‌های متن انیس المؤمنین، برجسته‌سازی‌ها و حاشیه‌رانی‌های کتاب را روشن می‌کند که از طریق این موارد می‌توان به مؤلفه‌های محوری متن پی برد و سپس در مقایسه با بافت سیاسی-فرهنگی زمانه تألیف کتاب، به هدف نگارش آن نزدیک شد. براساس این شیوه، نخستین مؤلفه‌ای که در متن انیس المؤمنین آشکار می‌شود، مفهوم حقانیت ائمه (ع)، به‌ویژه امام علی (ع) است. فاضل‌الدین در سراسر متن بر پایه این مفهوم، دست به انتخاب واژگان، عبارات و گزینش روایت‌ها زده و با ادغام آنها، قسمت عمده‌ای از متن را سازمان‌دهی کرده است. چرایی توجه ویژه نویسنده به این مؤلفه با بافت سیاسی-فرهنگی حاکم بر جامعه ایران در آغاز سده دهم هجری در پیوند است.

حموی کتاب خود را در ۹۳۸ق به رشته تحریر درآورد. در این زمان شاه‌طهماسب (حک: ۹۳۰-۹۸۴ق) بر تخت سلطنت تکیه داشت و در فضای جامعه آن زمان دست به اقدامات مختلفی در راستای حاکمیت نگرش شیعی در جامعه ایرانی زد. همان‌طور که می‌دانیم رسمیت یافتن تشیع در ۹۰۷ق در پی غلبه صفویان بر ایران، به رهبری شاه‌اسماعیل (حک: ۹۰۶-۹۳۰) تحقق یافت. هرچند شاه اسماعیل در آغاز برای

* با این حال، با توجه به تحولات قرون گذشته، باید به این نکته توجه داشت که در جامعه ایرانی اواخر قرن نهم، آمادگی برای پذیرش تشیع وجود داشت (نک به: صفت‌گل، ۱۳۸۱: ۱۳۶-۱۳۹).

داد و موجبات تثبیت موقعیت و هویت نهاد دینی را در دوره طولانی خود فراهم آورد (نک به: آقاجری، ۱۳۸۹: ۱۰۸، ۱۶۳ و ۶۰۵). از علمایی که نقش برجسته‌ای در ساختار جدید دینی صفوی داشت، محقق کرکی (۸۶۵-۹۴۰ق) است. او به دعوت شاه اسماعیل اول به ایران آمد؛ اما چندان در قلمرو صفویان نماند و به عتبات برگشت (صفت گل، ۱۳۸۱: ۱۵۳ تا ۱۵۴). در دوره حکومت شاه‌طهماسب، به تقاضای او دوباره به ایران آمد. شاه صفوی مقام شیخ‌الاسلامی را به او داد که بالاترین مقام دینی به شمار می‌رفت و دستش را در امور مملکت باز گذاشت (برای اطلاعات بیشتر نک به: صفت گل، ۱۳۸۱: ۱۵۳ تا ۱۶۸)؛ به طوری که توضیحات روملو از اقدامات او، نشان می‌دهد اختیارات او اختیاراتی فراتر از منصب شیخ‌الاسلام در قرن دهم قمری بوده است (روملو، ۱۳۵۷: ۲۴۹؛ برای اطلاعات بیشتر درباره کرکی نک به: منشی قمی، ۱۳۸۳: ج ۱/ ص ۲۳۶-۲۳۷؛ افندی، ۱۳۸۹: ۵۱۹/۳ تا ۵۴۴).

از اقدامات مهمی که محقق کرکی در راستای گسترش تشیع در ایران انجام داد، شاگردان بسیاری بود که او تربیت کرد (جعفریان، ۱۳۷۹: ۵۲۰/۲؛ جعفری هرنندی، ۱۳۶۸: ۲۲۷-۲۲۶)؛ از جمله این شاگردان فاضل‌الدین حموی است. همان‌طور که از متن کتاب *انیس المؤمنین* پیداست، محقق کرکی جایگاه بالایی در اندیشه و زیست جهان حموی داشته است. متأثر از این بستر رشد، حموی از استادش، با عبارت باشکوهی چون «نواب مستطاب مرتضی ممالک‌الاسلام، خاتمه‌المجتهدین - خلدالله ظلّه‌العالی علی مفارق المسلمین الی یوم‌الدین -» یاد می‌کند (حموی، ۱۳۶۳: ۱۵۲).

با توجه به توضیحاتی که در بالا داده شد، حموی نیز باید همچون دیگر علما و فقهای شیعه به‌عنوان

مبلغان تشیع در گستره جغرافیایی ایران غالباً سنی، تشیع را در جامعه ترویج و نشر می‌کرد. او مسیری را که برای تحقق این هدف انتخاب کرد، نگارش تاریخ ائمه علیهم‌السلام بود. فاضل‌الدین در صدد بود با برجسته‌سازی باورهای شیعی به‌ویژه حقانیت ائمه در امامت و به‌طور خاص حقانیت جانشینی امام علی(ع)، با توجه به سابقه ذهنی مردم سنی جامعه ایران در آن زمان و جایگاه ویژه خلفای راشدین در نزد آنان، هم به حاشیه‌رانی باورها و اعتقادات اهل تسنن پردازد و هم با تأکید بر اینکه شیعه دین حق است، ائمه حقانند و پیروان آنان سعادت‌مند می‌شوند، باعث تقویت و گسترش اندیشه شیعه در بطن جامعه شود؛ چنان‌که نویسنده «شیعیان» را با عناوین «فرقه ناجیه» (همان: ۱۴۴)، «مؤمن پاکیزه‌اعتقاد» (همان: ۱۸۲)، «سعادت‌مند» (همان: ۷) و «مؤمن» (همان: ۱۶۰) تمجید می‌کند. تلاش فاضل‌الدین در این زمینه، با تأکید و برجسته‌سازی موارد زیر دسته‌بندی می‌شود: خلقت نوری ائمه(ع)، برجسته‌سازی نقش امام علی(ع) در ضمن بیان زندگانی پیامبر(ص)، قرابت و نزدیکی با پیامبر(ص)، عصمت ائمه(ع)، علم ائمه(ع)، نص و وصایت ائمه(ع)، معجزات و کرامات ائمه(ع) و نیز فضایل و مناقب ائمه معصومین(ع). در ادامه شیوه‌های او را در تثبیت حقانیت ائمه، با آوردن مصادیق و مثال‌ها شرح می‌دهیم.

۱- استناد به آیات و روایات خلقت نوری

فاضل‌الدین از همان مقدمه کتاب با یادکرد از روایت خلقت نوری پیامبر(ص) و ائمه(ع) با استناد به آیات و احادیث، برتری ائمه(ع) را اثبات می‌کند (حموی، ۱۳۶۳: ۳-۴). همچنین او با اشاره به انتقال نور ولایت و حصر امامت در عدد دوازده، به‌دنبال اثبات حقانیت تشیع امامیه نسبت به دیگر فرق شیعه و

درواقع، به حاشیه‌رانی غیرهای داخلی همچون زیدیه و اسماعیلیه است. حموی با این جملات «این دلیلی است از دلایل نبوت احمد مختار و امامت دوازده امام عالی‌مقدار» (همان: ۴)، این مبحث را خاتمه می‌دهد. این چنین فاضل‌الدین با گزینش آگاهانه گزارش‌های مرتبط با «خلقت نوری» بین نبوت پیامبر و امامت ائمه پیوند برقرار می‌کند و در بازنمایی مؤلفه حقانیت امامت ائمه و تأیید الهی ایشان می‌کوشد. واژه نور (امامت) درباره ائمه (ع) در انیس المؤمنین «۹ بار» تکرار شده است (همان: ۱۸، ۳۱، ۷۹، ۸۶، ۹۱، ۱۲۷، ۱۳۱، ۲۲۲ و ۲۳۰) که نشان از تأکید مؤلف بر برتری خلقت ائمه (ع) دارد.

۲- برجسته‌سازی جایگاه امام علی (ع) در رویدادهای زمان پیامبر (ص)

برجسته‌سازی نقش امام علی (ع) در روایات مربوط به دوره حیات پیامبر اسلام (ص) از دیگر مواردی است که حموی برای اثبات حقانیت ایشان بهره می‌برد؛ چنان‌که با یادکرد از روایاتی چون شکستن بت‌ها (همان: ۷)، پیشی گرفتن امام علی (ع) در ایمان آوردن به دین اسلام، خواندن اولین نماز پیامبر (ص) با ایشان (همان: ۹ و ۱۰؛ برای دیدن نمونه‌های بیشتر نک به: همان: ۱۳، ۱۴، ۱۸، ۲۲، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۸ و ۲۹) به برجسته‌سازی نقش اولین امام شیعیان می‌پردازد.

۳- قرابت با پیامبر (ص)

تأکید بر نزدیکی با پیامبر (ص)، عنصر دیگری است که حموی از آن در جهت نشان‌دادن حقانیت جانشینی امام (ع) و دیگر معصومین استفاده می‌کند. فاضل‌الدین با یادکرد از حدیث پیامبر (ص) «أنا و علی من نور واحد» (همان: ۳ و ۱۲۷) در آغاز و میانه متن

خود، قرابت علی (ع) را با پیامبر (ص) از همان آغاز خلقت به رخ می‌کشد. می‌توان گفت که حموی با ذکر حدیث مذکور، این خلقت را تنها به قرابت جسمی یعنی بحث نَسَب ارتباط نمی‌دهد، به امر ماورائی نیز پیوند می‌دهد؛ موضوعی که فقط خاص ائمه (ع) می‌شود و هیچ رقیب دیگری از صحابه نمی‌تواند این خلأ را پُر کند. مؤلف همچنین ضمن بهره‌بردن از آیات قرآنی (همان: ۵۰ و ۵۳) و احادیث پیامبر (ص) (همان: ۸، ۱۶، ۴۹، ۵۰، ۵۱ و ۱۲۷)، با کاربرد مداوم واژه‌ها و عبارات «یابن رسول‌الله» (۱۵ مرتبه) (همان: ۹۷، ۱۰۰، ۱۱۳، ۱۲۴، ۲۰۵ و ...)، «اهل‌البیت» (۳۲ مرتبه) (همان: ۱۳۶، ۱۳۹، ۱۷۹، ۱۸۲، ۱۸۴ و ...)، «سبط رسول‌الله» (۵ مرتبه) (همان: ۸۹، ۹۵، ۹۶، ۹۸ و ۹۹) و «اولاد پیامبر» (همان: ۱۹-۲۰) بر نزدیکی امامان شیعه با پیامبر (ص) تأکید دارد.

۴- عصمت

عصمت از عناصر دیگری است که حموی در جهت اثبات حقانیت ائمه (ع) از آن بهره برده و در کلام او بیشترین تأکید را برای برجسته‌سازی به خود اختصاص داده است. حموی زمانی که به ولادت حضرت فاطمه (س) به کمک فرستادگان خداوند اشاره کرده است، بر پاکی نسل ایشان با این جملات «حق تعالی برکت فرموده در نسل او و اولاد او را پاک و پاکیزه گردانیده است از جمیع معایب» (همان: ۱۲)، تأکید کرده است؛ همچنین آورده است «اهل‌بیت آن سرور که برده است خدای تعالی از ایشان رجس را و پاک گردانیده است ایشان را پاک گردانیدنی» (همان: ۱۶۰). از سوی دیگر، نویسنده اولین دلیل از دلایل عقلی امامت حضرت علی (ع) را به موضوع عصمت تخصیص می‌دهد و نبود آن را در سه خلیفه اول از عوامل اصلی زیر سؤال بردن جانشینی آنها می‌داند

(همان: ۴۷)؛ افزون بر این از واژه «معصوم» و «ائمه معصومین» درباره ائمه (ع) بارها استفاده کرده است (نک به: همان: ۴، ۲۹، ۳۸، ۴۳، ۱۲۶، ۱۳۸، ۱۳۲، ۱۴۱، ۱۴۷، ۱۵۹، ۱۶۵، ۱۸۹، ۲۰۰ و ۲۱۳).

۵- علم امام

تأکید بر «علم امام» و توجه دادن مخاطبان به این موضوع با استفاده از کلام و مستندات تاریخی از دیگر عناصر مورد استفاده حموی در جهت اثبات حقانیت ائمه است؛ چنان‌که آورده است: «...واجب است که امام اهل زمان خود و حافظ شریعت باشد. از برای آنکه وحی به سبب فوت پیغمبر - صلی الله علیه و آله و سلم - منقطع شد و کتاب و سنت از تفصیل احکام جزئیّه که تا روز قیامت واقع می‌شود قاصر است...» (همان: ۴۷). حموی از روایت‌های مختلفی در متن انیس المؤمنین برای برجسته‌سازی علم امامان استفاده می‌کند. گاهی این روایات به‌نوعی اعترافاتی شگفت‌انگیز از زبان دشمنان اهل بیت است که در کنار برجسته‌سازی ائمه معصومین باعث طرد و حاشیه‌رانی مخالفان و خلفای زمانه‌شان هم می‌شود؛ از جمله روایت مأمون به نقل از پدرش هارون الرشید که «موسی بن جعفر وارث علوم جمیع انبیا و خازن علم خداست، اگر علم صحیح خواهی، از او بخواه» (همان: ۱۹۷)؛ برای دیدن نمونه‌های بیشتر نک به: همان: ۳۱، ۵۹، ۸۶، ۱۲۵، ۱۹۳ و ۲۳۸).

گسترده منصوص بودن امامت همه ائمه و تعیین هر امام توسط امام پیش از خود را از طریق اشاره و وصایت، با استناد به آیات قرآنی و روایات متنوع تأکید می‌کند؛ از جمله مصداق‌های این امر می‌توان به این موارد اشاره کرد: قادر بودن خدا بر نصب امام معصوم (همان: ۴۷)، بیان حدیث یوم‌الدار، منزلت و تقلین (همان: ۲۹)، بیان واقعه غدیر خم و تفویض کردن امامت به حضرت علی (ع) (همان: ۳۱ تا ۳۴) و حدیث جابر و اسامی دوازده امام (ع) (همان: ۳۰؛ برای دیدن مثال‌های بیشتر نک به: همان: ۴۶ تا ۴۷ و ۷۸ تا ۷۹، ۱۱۲ و ۲۳۸).

۷- معجزات و کرامات

عنصر مهم دیگر، که حموی برای شناساندن و نشان دادن برتری امامان معصوم (ع) به‌وفور از آن استفاده کرده است، بیان معجزات و کرامات ایشان است. حموی در مجموع ۶۱ معجزه و کرامت را برای ایشان ذکر (نک به: همان: ۲۵-۲۶، ۳۵، ۶۹-۷۰، ۷۹، ۸۸، ۹۶، ۹۷، ۱۱۰ و...) و تأکید می‌کند که تعداد این معجزات و کرامات بیشمار است و او به شرح مختصری بسنده می‌کند و خواننده را برای تفصیل بیشتر به کتاب «منهج النجات» ارجاع می‌دهد (همان: ۹۷). شایان توجه است که مؤلف با ذکر معجزات پیامبر (ص) و معجزات ائمه (ع) در صدد تأیید الهی امامان را همانند پیامبر (ص) نشان دهد.

۸- برشمردن فضائل امامان

یادکردن فضائل ائمه معصومین (ع)، به‌ویژه امام علی (ع)، روش دیگر حموی در جهت اثبات حقانیت ایشان است؛ چنان‌که در این باره آورده است: «کتاب‌های هفتاد و سه مذهب، جمله مملو است از

۶- نص و وصایت

حموی همچنین با تأکید بر نص و وصایت، حقانیت امامت ائمه را اثبات می‌کند و «منصوص بودن» امام را بنابر دلایل عقلی واجب می‌داند (همان: ۴۶ تا ۴۷). مؤلف در متن خود به‌طور

نکته‌های منفی دیگری و نیز به حاشیه‌رانی نکته‌های منفی خود و نکته‌های مثبت دیگری است.

در متن *انیس المؤمنین*، غیریت‌سازی اهل تسنن در دو زاویه هم‌جهت دنبال می‌شود؛ یکی غیریت‌سازی خود اهل تسنن و دیگری غیریت‌سازی خلفاست. هرچند حموی، «اهل تسنن» را با کاربست واژگان و عبارت‌هایی چون «نواصب» (همان: ۱۴۲، ۱۸۲ و ۱۸۵)، «ملعون» (همان: ۱۸۵ تا ۱۸۶)، «جهنمی» (همان: ۱۲۵ تا ۱۲۶) و «اهل نار و دور از رحمت پروردگار» (همان: ۱۴۴) به حاشیه می‌راند و بدون هیچ تسامحی غیر شیعه امامیه را کافر دانسته است (همان: ۱۵۱ و ۱۸۶)، اما غیریت‌سازی اصلی اهل تسنن از طریق اثبات بی‌کفایتی خلفا و حاشیه‌رانی آنان انجام می‌شود؛ چنان‌که تضعیف و تردید در اعتقادات اهل تسنن از طریق طرد و حاشیه‌رانی خلفا و در رأس آن خلفای سه‌گانه به‌عنوان مرکز گفتمان تسنن صورت می‌گیرد. در واقع حموی با غیریت‌سازی خلفا، هویت اهل تسنن را خدشه‌دار می‌کند و با برجسته‌سازی حقانیت امامان، امکان هویت‌یابی جدید اهل سنت با باورها و اعتقادات شیعیان را فراهم می‌آورد.

شایان ذکر است که در قیاس با متون اهل بیت‌نگاری پیشاصفوی، این غیریت‌سازی در متن حموی تفاوت آشکاری با متون پیشین دارد؛ به‌طوری که طرد و حاشیه‌رانی خلفا و بزرگان اهل سنت از متون قبلی با شدت بیشتر ابراز شده است. برای درک این موضوع برخی از تفاوت‌های سه اثر مهم و سترگ شرح حال‌نگاری ائمه، یعنی *الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد تألیف شیخ مفید* (م ۴۱۳)، *إعلام‌الوری بأعلام‌الهدی تألیف امین‌الاسلام طبرسی* (م ۵۴۸) و *کشف‌الغمه فی معرفه‌لائمه تألیف علی بن عیسی اربلی* (م ۶۹۳)، که در قرون پنجم، ششم و هفتم هجری به

فضایل و مناقب امیرالمؤمنین - علیه‌السلام - و اولاد آن حضرت - علیهم‌السلام... (همان: ۴۸). او با گزینش و نقل روایاتی درباره فضایل ائمه در کنار آیات قرآن، فضایل و مناقب ایشان را نمایان می‌کند. از فضائل دیگری که حموی بسیار به آن توجه داشته است، گنجاندن موضوع جایگاه زیارت قبور ائمه و اجر آن برای برجسته‌سازی منزلت ائمه (ع) است؛ برای نمونه آورده‌اند که حضرت رسول (ص) بشارت داده‌اند در روز قیامت از کسانی دیدار می‌کنند که قبور ائمه را زیارت کرده‌اند و آنها را از سختی‌های آن روز نجات می‌دهند (همان: ۹۳؛ برای دیدن نمونه‌های بیشتر نک به: همان: ۸۱، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۱۳، ۱۰۷، ۱۱۵، ۱۹۱، ۱۹۲، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۱۲ و ۲۱۱). نقل روایاتی از این دست به‌خوبی نشان می‌دهد که چگونه حموی با گنجاندن روایاتی درباره فضایل و مناقب ائمه در متن خود، کوشیده است تا به تثبیت حقانیت ائمه یاری برساند.

مؤلفه غیریت‌سازی اهل تسنن با حاشیه‌رانی خلفا

بیشتر نویسندگان متون برای امر هویت‌سازی، دست به غیریت‌سازی می‌زنند. روایت این اثر همانند دیگر متون، میان دو قطب مرزبندی می‌شود، قطب ما (خودی) و آنها (غیرخودی) (هوراث، ۱۳۷۷: ۱۶۵ تا ۱۶۶؛ ضمیران، ۱۳۷۰: ۱۰۴)؛ به‌گونه‌ای که برخی از نظریه‌پردازان تحلیل گفتمان نشان داده‌اند این امر به تشکیل سازه‌ای مفهومی می‌انجامد و چهار وجه دارد که عبارتند از: ۱- بیان و تأکید بر اطلاعات مثبت مربوط به ما؛ ۲- بیان و تأکید بر اطلاعات منفی مربوط به آنها؛ ۳- سرپوش گذاشتن و تأکید نکردن بر اطلاعات مثبت مربوط به آنها و ۴- سرپوش گذاشتن و تأکید نکردن بر اطلاعات منفی مربوط به ما (Van Dijk, 2003: 44). به تعبیر ساده‌تر این سازه مفهومی مبتنی بر برجسته‌سازی نکته‌های مثبت خود و

رشته تحریر درآمدند، در اینجا بیان می‌شود؛ شیخ مفید به صراحت به بزرگان اهل سنت، از جمله شیخین و اصحاب جمل می‌تازد و مکرر بر حقانیت ائمه (ع) و غاصب بودن دشمنانشان تأکید می‌کند (نک به: مفید، ۱۴۱۳: ۸۴/۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۵ و ۱۵۴)؛ زیرا او در دوره‌ای اثر خویش را نگارش کرد که دولت شیعی مذهب آل بویه در قدرت بود؛ به عبارت دیگر استیلای یک دولت شیعی بر امور، بی‌گمان بر نوع نگارش او مؤثر بوده است. این در حالی است که امین‌الاسلام و علی بن عیسی چون در دوره‌ای زندگی می‌کنند که شیعیان قدرت را در دست ندارند، از توهین و طعنه به مخالفان خودداری کرده‌اند و شیوه اعتدالی را در کتاب‌هایشان پیش می‌گیرند؛ در واقع آنان برای اثبات جایگاه اهل بیت (ع) در بین اهل سنت بسیار محتاط‌اند. این احتیاط در کتاب طبرسی نمود بیشتری دارد و زندگی در توس تحت سیطره سلجوقیان سنی مذهب، چنین شرایطی را برای او رقم زده است؛ چنان‌که او از پرداختن به وقایع تاریخی مرتبط با فدک و ناراحتی‌های حضرت فاطمه (س) از برخورد خلفا اجتناب کرده است (نک به: طبرسی، ۱۳۹۰: ۱۴۷-۱۵۳). در حالی که صاحب کشف‌الغمه با توجه به بستر مناسبی که پس از سقوط عباسیان و در پناه تساهل دینی مغولان در بغداد فراهم شده است، در کتاب خود مسئله فدک را طرح و با جملاتی نرم و به دور از طعنه، رفتار خلفا را نقد می‌کند (اربلی، ۱۳۸۱: ۴۷۵/۱ و ۴۷۷-۴۷۹). هرچند او از ذکر شدت عمل خلفا در بیعت‌گرفتن از امام علی (ع) و یورش آنان به خانه حضرت زهرا (س) خودداری کرده است (نک به: همان، ۵۰۶/۱). همان‌طور که در ادامه خواهیم دید، این موضوع در متن حموی شدت و حدت بیشتری پیدا می‌کند. در ذیل برای درک چرایی این تفاوت‌ها به بافت و زمانه

تولید متن حموی می‌پردازیم.

ابتدا لازم است گفته شود صاحب انیس‌المؤمنین بر این باور بود که تثبیت باورهای تشیع در جامعه در حال گذار ایرانی در قرن دهم هجری میسر نیست، مگر با عقب‌زدن و طرد و حاشیه‌رانی شاخصه‌های مذهب تسنن و در رأس آن رهبران اعتقادی این مذهب در ذهن مردم سنی که با رسمیت‌یافتن مذهب تشیع توسط حاکمان جدید سرزمینشان، خودشان را در برابر چالشی بزرگ می‌دیدند. حموی با درک این موضوع در کنار برجسته‌سازی ائمه معصومین (ع) و تقویت گفتمان تشیع امامیه به روش‌های مختلف به طرد و حاشیه‌رانی خلفای سه‌گانه اهل سنت می‌پردازد و قصد دارد موجبات تضعیف و تردید در باورهای اهل تسنن را فراهم آورد. او به‌خوبی می‌داند برای این تغییر سخت و بزرگ مذهبی در بین مردم سنی ایران، به پیروزی باورهای تشیع در ذهن و قلب آنها نیاز دارد و این زمانی محقق می‌شود که تقدس و مقبولیت رهبران سه‌گانه‌یشان و نیز دیگر خلفا مورد تردید واقع شود. حتی حموی در جهت طرد و حاشیه‌رانی خلفا، مستقیم اهل سنت را مخاطب خود قرار می‌دهد و از اهل سنت می‌خواهد تا با رعایت انصاف و دوری از تعصب مذهبی و تقلید کورکورانه از آموزش‌های مذهبی والدین و معلمانشان، در پیروی از خلفای سه‌گانه دست بردارند (همان: ۴۹).

به نظر می‌رسد که یکی از دلایل اصلی نگارش انیس‌المؤمنین این بوده است که مؤلف، تحت تأثیر تعالیم محقق کرکی قرار داشته و رویکرد فرهنگی را برای تثبیت تشیع در ایران کارآمدتر از مواجهه سیاسی و نظامی دانسته است؛ برای نمونه، محقق کرکی به قتل شیخ‌الاسلام هراتی توسط قزلباش‌ها در حمله شاه اسماعیل به هرات اعتراض می‌کند؛ چون می‌خواست با مناظره علمی باعث پذیرش تشیع او و

به تبع آن اهالی سنی ماوراءالنهر شود (نک به: ابی‌صعب، ۱۳۹۶: ۳۵ تا ۳۶؛ صفت‌گل، ۱۳۸۱: ۱۵۱). همچنین محقق کرکی تألیفات زیادی برای تثبیت تشیع در ایران انجام می‌دهد و شاگردانش را تشویق می‌کند که به زبان فارسی این آثار را به جامعه ایرانی انتقال دهند (ابی‌صعب، ۱۳۹۶: ۱۱۹)؛ از این رو یکی از اهداف محقق کرکی را فاضل‌الدین در کتاب *انیس المؤمنین* دنبال می‌کند و در این کتاب در راستای تثبیت تشیع و اقناع کردن ایرانیان گام برمی‌دارد.

همان‌گونه که آمد، حموی برای تثبیت تشیع و حقانیت امامت ائمه (ع)، به حاشیه‌رانی دیگری/غیر/دشمن، یعنی اهل سنت از طریق حاشیه‌رانی خلفا به ویژه خلفای سه‌گانه می‌پردازد. این تلاش او را می‌توان در این موارد تقسیم‌بندی کرد: حاشیه‌رانی خلفا در دوره رسول‌الله (ص)، مردود دانستن شایستگی خلفا در جانشینی پیامبر، تأکید بر ضعف علمی خلفا، نشان دادن ظلم خلفا در حق اهل بیت، استفاده از واژه‌ها و عبارتهایی با بار معنایی منفی درباره خلفا. در ادامه برای درک روشن‌تر از چگونگی حاشیه‌رانی و غیریت‌سازی، با ذکر مثال‌هایی از متن *انیس المؤمنین*، این موارد شرح داده می‌شود.

۱- حاشیه‌رانی خلفای سه‌گانه در دوره حیات پیامبر (ص)

یکی از مواردی که حموی به منظور غیریت‌سازی خلفا و حاشیه‌رانی آنان در زمان پیامبر (ص) تأکید می‌کند، برشمردن اقدامات منفی و ضعف‌های خلفا در دوره رسول‌الله (ص) است؛ برای نمونه می‌توان به این رویدادها اشاره کرد: گریختن ابوبکر و عمر در فتح قلعه قموص از قلاع خیبر (حموی، ۱۳۶۳: ۲۴)،

گریختن از جنگ احد (همان: ۱۹)*، اجتناب عمر از آوردن «دوات و کاغذ» برای پیامبر (ص) (همان: ۳۷). حموی حتی در بازنمایی‌اش، نقش ابوبکر را در همراهی پیامبر (ص) در زمان هجرت، که با عبارت «یار غار» مورد تأکید اهل سنت است، به حاشیه می‌برد و این‌گونه بیان می‌کند که پیامبر (ص) «به جهت آنکه سر آن حضرت را ظاهر نکند، او را با خود ببرد» (همان: ۱۳).

۲- مردود دانستن شایستگی خلفا در جانشینی پیامبر (ص)

یکی دیگر از عناصر غیریت‌سازی حموی، تأکید بر شایستگی نداشتن جانشینی خلفای سه‌گانه است. از روش‌های او برای اثبات این امر، بیان دلایل امامت امام علی (ع)، برای بهتر نمودن ارزش‌های منفی خلفای نخستین است؛ در واقع با دو قطبی کردن ذهن مخاطب، بر صلاحیت نداشتن خلفای مورد قبول اهل سنت تأکید می‌کند. او زمانی که دلایل عقلی امامت امام علی (ع) را بیان می‌کند (همان: ۴۶ تا ۴۷)، در ذیل همین دلایل هر دفعه با ذکر جملاتی نظیر «و غیر از علی و اولاد علی - علیهم السلام - بعد از پیغمبر - صلی الله علیه و آله و سلم - هیچ‌کس به این صفت که مذکور شد، متصف نبود» (همان: ۴۷)؛ «ابوبکر و عمر و عثمان معصوم نبوده‌اند» (همان: ۴۶)، به مخاطب یادآور می‌شود که خلفای سه‌گانه فاقد این ویژگی بودند؛ سپس در بخش «ادله عقلیه مؤکد به براهین نقلیه»، با بیان آیات قرآنی و احادیث پیامبر (ص) به رد خلافت خلفای راشدین و وجود نداشتن شرایط لازم امامت آنان برای جانشینی

*. شیخ مفید این خبر را نقل کرده است (مفید، ۱۴۱۳: ۸۴/۱ و ۶۳)؛

اما طبرسی و اربلی این خبر را ذکر نکرده‌اند.

پیامبر(ص) می‌پردازد (نک به: همان: ۴۵-۶۴) و به این گونه با تأکید بر غاصب‌بودن خلفا، به طرد و حاشیه‌رانی کانون باورهای اهل سنت اقدام می‌کند.

۳- تأکید بر ضعف علمی خلفا

تأکید بر آشنایی نداشتن خلفا به‌ویژه خلفای سه‌گانه با علوم دینی و اشتباهات آنان در اجرای احکام شرع در جامعه به‌عنوان جانشینان پیامبر(ص)، از دیگر شیوه‌های حموی برای طرد آنهاست؛ چنان‌که حموی در ابتدا با اشاره و استناد به روایات تاریخی مبنی بر چند حکم شرعی اشتباه از سوی ابوبکر و عمر تلاش می‌کند تا معنای ارائه‌شده توسط اهل تسنن را به حاشیه براند و ضعف آنها را به‌عنوان خلفای مسلمین آشکار کند. در مقابل با نشان دادن اعلمیت امام علی(ع) و احاطه کامل ایشان به احکام شرع، به‌واسطه داشتن علم امامت این ضعف را با اصلاحی نمایان‌تر می‌کند که از سوی امام علی(ع) انجام می‌گیرد (همان: ۵۹). مؤلف بارها به این ضعف علمی خلفا تأکید می‌کند، برای نمونه با جملات و عبارات «اکثر احکام شریعت بر وی پوشیده بود» و «اخبار بسیار است که دال است بر آنکه ابی‌بکر در علم قاصر بوده»، ضعف علمی خلیفه را نخست برملا کرده است تا با این شیوه به طرد و حاشیه‌رانی کانون گفتمان رقیب (اهل تسنن) در اذهان مخاطبان اثر خود بپردازد (همان: ۵۶؛ برای دیدن نمونه‌های بیشتر نک به: همان: ۳۷، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰ و ۶۳). فاضل‌الدین با این روش، علاوه بر طرد و حاشیه‌رانی خلفا، باورهای شیعی را تقویت می‌کند.

۴- نشان دادن ظلم خلفا در حق اهل بیت

یکی دیگر از روش‌های حموی در غیریت‌سازی خلفا، نشان دادن ظلم‌های آنان در حق اهل بیت و

یارانشان است و با کاربست عبارت «ارباب جور و جفا» (همان: ۵۴)، به حاشیه‌رانی آنان می‌پردازد. در این بخش نیز امری که بیشتر بر آن تأکید می‌شود، باز در دوره خلفای نخستین است و این امر مرتبط با حیات دختر پیامبر(ص)، یعنی حضرت فاطمه(س) است. حموی با یادکرد از اقدام ابوبکر برای باز پس گرفتن فدک، در حالی که فدک را پیامبر(ص) به امر خداوند به فاطمه(س) داده بود (همان: ۲۵)؛ یادکرد از آتش‌زدن در خانه حضرت فاطمه(س) توسط عمر؛ سخن‌نگفتن فاطمه(س) با ابوبکر و عمر تا پایان عمر و شکایت آنان به پیامبر(ص)* (نک به: همان: ۵۴ تا ۵۷ و ۵۹ و ۹۲)، بر این امر تأکید دارد که دختر پیامبر(ص) تا پایان عمر از دو خلیفه محوری اهل تسنن ناراضی بوده است (همان). حال با توجه به اینکه شرط مسلمان شدن شهادتین است و یکی از ارکان شهادتین اقرار به پیامبری حضرت محمد(ص) است، اهمیت محوری پیامبر نزد همه مسلمانان آشکار می‌شود؛ در نتیجه، اگر حموی بتواند نشان بدهد که کسی عزیزان پیامبر(ص) را آزرده است، همین اقدام او برای طرد و حاشیه‌رانی‌اش کافی است. حموی احادیث و آیات مختلف را برای اثبات حرفش آورده است، برای نمونه آورده است که «فاطمه پاره‌ای است از من، هر که او را برنجاند، پس به تحقیق که مرا رنجانیده و هر که مرا برنجاند، پس به تحقیق که خدای تعالی را رنجانیده» (همان: ۵۵). می‌توان گفت اگر حموی بتواند ظلم به دختر رسول‌الله(ص) را در اذهان مخاطبان تثبیت کند، نه تنها نشان می‌دهد که خلفا حائز احراز مقام خلافت پیامبر(ص) نیستند، در مسلمان بودنشان هم تردید ایجاد می‌کند.

* این موضوع را طبرسی و اربلی به‌دلیل شرایط زمانه نقل نکرده‌اند (طبرسی، ۱۳۹۰؛ اربلی، ۱۳۸۱).

است (نک به: ۵۶-۵۷ و ۶۱-۶۲)؛ این در حالی است که این روایت‌ها و واژگان منفی در متون اصلی شرح‌حال‌نگاری ائمه همچون الارشاد، اعلام‌الوری و کشف‌الغمه ذکر نشده است (نک به: مفید، ۱۴۱۳؛ طبرسی، ۱۳۹۰؛ اربلی، ۱۳۸۱).

مؤلفه تثبیت غیریت‌سازی طریقت تصوف با

حاشیه‌رانی شخصیت ابومسلم

یکی دیگر از مرزبندی‌های فاضل‌الدین میان خودی و غیرخودی، که بر پایه منظومه عقیدتی او پدید آمده است، تقابل با صوفیان است. حموی، یکی از مهم‌ترین ابزار صوفیان یعنی ابومسلم‌نامه‌ها و قهرمان قصه آن ابومسلم را هدف قرار می‌دهد و در متن خود به شیوه‌های گوناگون آنها را غیریت‌سازی می‌کند. پیش از بیان و تحلیل این شیوه‌ها، ضروری است درباره روند داستان‌سرایی ابومسلم و ارتباط آن با صوفیان توضیحاتی به‌طور مختصر داده شود تا چارچوب تاریخی بحث واضح‌تر شود.

قصه و داستان ابومسلم از زمان تکوین، یعنی دوره غزنوی تا پایان دوره صفوی، صحنه رویارویی گروه‌ها و جریان‌های مذهبی، فکری، فرهنگی و سیاسی بوده است. می‌توان گفت که عصر غزنوی سرآغاز شکوفایی ابومسلم‌نامه بوده است. از دلایل این ادعا، تعداد درخور توجهی از نسخه‌های این داستان است که نام سلطان محمود غزنوی در آنها ذکر شده است که از جمله آنان نسخه ابومسلم‌نامه طرسوسی است (طرسوسی، ۱۳۸۰: ۳۶-۳۹). در این قصه، ابومسلم یک شیعه متعصب و وفادار به امام پنجم شیعیان معرفی می‌شود که ارادت و وفاداری خود را به امامان بارها اعلام می‌کند (طرسوسی، ۱۳۸۰: ۴۳/۱، ۲۵۹/۴، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۴ و...)

در دوره سلجوقی یعنی قرن ۵ و ۶ هجری این

همچنین نویسنده با معرفی دیگر خلفای معاصر با هر امام، ظلم‌های آنان و طرد و حاشیه‌رانی آنان را بیان می‌کند. می‌توان گفت حموی با برملاکردن ظلم و ستمگری‌های امویان و عباسیان، قصد دارد آنان را غاصبان حقیقی حقوق و حکومت علویان معرفی کند (نک به: همان: ۱۹-۲۰، ۹۸، ۱۲۲، ۱۲۴، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۹۱، ۲۰۶ و ۲۲۷).

۵- استفاده از عبارات و واژگان منفی درباره خلفا

استفاده از عبارات و واژگان منفی یکی دیگر از شیوه‌های غیرت‌سازی حموی است. حموی در گزینش روایات خود با استفاده از واژگانی با بار معنایی منفی و بیان جملاتی هدفمند، ذهنیت مخاطبان اثر خویش را دوقطبی و با شیوه تاریخ‌نگاری خود، باورهای شیعه را در زمانه خود تثبیت می‌کند. کاربست واژگان و عبارات منفی چون: «اصحاب شقاوت و ارباب غوایت» (همان: ۱۲۸)، «ملعون» (همان: ۶۲، ۶۳، ۷۰، ۷۴، ۷۷، ۷۸، ۸۵ و...)، «لعین» (همان: ۶۵، ۶۸، ۷۴، ۷۸، ۷۹، ۹۸، ۱۰۳، ۱۱۲ و ۲۲۷ و...)، «پلید» (همان: ۹۸، ۱۱۶، ۱۹۹، ۲۰۵ و ۲۲۷) و «حرامزاده» (همان: ۱۲۰ و ۲۰۶) در کنار نام خلفای عباسی و اموی به‌خوبی نشان از این امر دارد (برای اطلاع از دیگر موارد واژگان و روایات حاشیه‌رانی موجود در کتاب، نک به: همان: ۶۳، ۱۱۶، ۱۲۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۲۰۶ و ۲۲۶).

از نکات بارز دیگر در متن انیس‌المؤمنین در زمینه حاشیه‌رانی خلفا، به کار بردن جملات منفی در هنگام وفات آنان است که در این بخش نیز تمرکز نویسنده بر خلفای سه‌گانه است؛ چنان‌که در گزارش مرگ خلفای نخستین، اهل تسنن با کاربست واژگان و جملات تحقیرآمیزی از زبان خودشان و مانند‌دانستن گفتار آنان با گفتار «کافران» در هنگام مرگ، به طرد و حاشیه‌رانی اعتقادات تسنن پرداخته

داستان مشهور بوده است و شیعیان به دلیل نقش ابومسلم در نابودی امویان دشمن امامان و برداشتن لعن امام علی (ع)، به عنوان یک قهرمان شیعه، از آن تمجید می‌کنند (قزوینی رازی، ۱۳۵۸: ص ۲۱۵-۲۱۶ و ۱۵۹؛ حسنی رازی، ۱۳۱۳: ۱۰۱). در سده هفتم تا دهم هجری، یعنی دوره مغولان و تیموریان، که تشیع عامیانه در ایران در حال رشد و گسترش است، براساس شواهدی که در متون این دوره انعکاس یافته است، قصه ابومسلم همچنان در بین مردم محبوبیت داشته است (نک به: نجوانی، ۱۳۱۳: ص ۷۹، ۸۴ و ۸۶؛ واصفی، ۱۹۶۱: ۶۲۶ و ۶۳۲).

در دوره صفویه نیز، نقالی و قصه‌خوانی ابومسلم در ابتدای حکومت صفوی همچنان در بین عموم مردم ایران و به‌ویژه صوفیان قزلباش رواج داشته است (جعفریان، ۱۳۷۹: ۱۱۷۶ تا ۱۱۷۷). گفته شده است که سلطان حیدر و نیز شاه اسماعیل از این قصه‌خوانان در اردبیل استفاده می‌کردند تا قصه ابومسلم را برای مردم بخوانند و همانندی‌های روشنی میان طریقت صفوی و خاطره تاریخی آن رهبر شجاع، یعنی ابومسلم برقرار کنند (میچل، ۱۳۹۷: ۵۸)؛ به طوری که با توجه به رویکرد انتقام‌جویانه ابومسلم نسبت به دشمنان اهل بیت، قصه‌خوانی سرگذشت ابومسلم خراسانی، موجب تقویت روحیه شجاعت و انتقام‌جویی می‌شد. صوفیان وابسته به طریقت صفوی، برای تحریک مردم، قصه ابومسلم را با شور و هیجان می‌خواندند؛ زیرا دشمنی انکارناشدنی او با امویان و نیز حیات جاویدش برای توده‌های مردم خوشایند بود (زرین کوب، ۱۳۶۲: ۲۲۸ تا ۲۲۹). در واقع، خوانش جدید از قصه‌های کهن و متناسب‌سازی آنان با نیازهای زمانه، یکی از مسائل مهمی بود که حکومت صفوی در تکوین سلسله خود و برای پیشبرد اهدافشان از آن استفاده کردند (همان)؛ اما با تثبیت

سلسله صفویه این قصه با بی‌مهری مواجه شد. ورود علما و فقهای شیعه به دربار صفوی از دلایل این بی‌مهری بود؛ زیرا آنان توانستند صوفیان را از کانون و مرکز قدرت به حاشیه برانند و خود اداره امور را بر عهده گیرند. با ورود علما به دربار صفوی، تغییرات مهمی در فضای فرهنگی جامعه ایران نیز رخ داد. از مهم‌ترین این تغییرات این بود که تشیع فقه‌ای جای عقاید و مفاهیم شیعه عامیانه را گرفت و علما با باورهایی مبارزه کردند که با معیارها و ملاک‌های شریعت همخوانی نداشت. این رویارویی را می‌توان تقابل تشیع فقه‌ای و رسمی با تشیع عامیانه یا تقابل علما و صوفیان دانست. به سخن دیگر، علما به عنوان رقیب باورهای تندروانه صوفیان قزلباش، علاوه بر کوشش برای گرواندن تعداد زیادی از ایرانیان از تسنن به تشیع، می‌بایست مفاهیم عامیانه شیعی و شعائر صوفیانه را بی‌اعتبار می‌کردند؛ مفاهیمی که در بین ایرانیان و صوفیان ریشه داشت (ابی‌صعب، ۱۳۹۶: ۱۱۸ تا ۱۱۹)؛ از این رو، قصه‌خوانی و نقالی، به‌ویژه ابومسلم‌نامه به عنوان ابزار مهم صوفیان و جایگاه برتر آن در بین عامه مردم، مورد انکار جدی علمای شیعه قرار گرفت. پادشاهان صفوی نیز که این زمان دیگر نیازی به تصوف نداشتند، از صوفیه حمایت نکردند، بلکه در سرکوب آنان، با عالمان شریعت هم‌داستان شدند (جعفریان، ۱۳۷۹: ۸۶۰/۲ تا ۸۶۱).

از جمله علمایی که به جد، تلاش می‌کنند که ابومسلم‌نامه‌ها را حذف کنند، فاضل‌الدین حموی است؛ به طوری که بیش از یک‌چهارم حجم کتاب *انیس المؤمنین* را به ابومسلم اختصاص داده است. تحلیل گزارش‌های متن کتاب ما را به فهم چگونگی روش حموی برای غیریت‌سازی و حاشیه‌رانی ابومسلم نزدیک می‌کند. این تلاش فاضل‌الدین را

مذهب شیعه ندانسته است. به نظر او مطالبی مانند اجازه ابو مسلم از امام باقر (ع) برای قیام و خروج علیه حکومت اموی یا امام علی (ع) «از در خیر آهن از برای تبر او (ابو مسلم) مفروز ساخت»، تهمت و افترا به ائمه است (حموی، ۱۳۶۳: ۱۵۹).

۲- به کارگیری صفات توهین آمیز و منفی برای ابو مسلم، قصه خوان‌ها و مخاطبان آنها

از روش‌های متداول در حاشیه‌رانی و طرد مخالفان، استفاده از واژگان و جملات منفی است. در متن انیس المؤمنین، واژگان و عبارات منفی به کار گرفته شده برای طرد و حاشیه‌رانی ابو مسلم و طرفدارانش، گستردگی زیادی دارد. برخلاف ابو مسلم‌نامه‌ها که ابو مسلم را یک اَبَر قهرمان و یک شیعه کامل معرفی می‌کنند و حتی با نسبت دادن معجزات و کرامات، او را به یک انسان ماورائی تبدیل می‌کنند (نک به: طرسوسی، ۱۳۸۰: ۱۰۱/۱ و ۵۵۸؛ ۲۹/۲، ۶۵، ۲۴۱ و ۲۷۷؛ ۲۵۲/۴، ۲۵۹، ۲۶۱ و...)، حموی با استفاده فراوان از واژگان و عبارات منفی درباره ابو مسلم، نه تنها او را به مقام یک انسان عادی، به یک نامسلمان و کافر در جامعه مسلمان تبدیل می‌کند. این واژگان نشان می‌دهد حاشیه‌رانی ابو مسلم در سه جهت اجتماعی، اخلاقی و اعتقادی انجام می‌شود.

به لحاظ اجتماعی، حموی با زیر سؤال بردن اصل و نسب ابو مسلم، قصد دارد قهرمان قصه محبوب قزلباش‌ها و طریقت صوفیان را فردی بی‌هویت و بی‌ریشه نشان دهد؛ چنان‌که با اشاره به پدر ابو مسلم به نام «احمد» که در ملازمت معقل حداد و مادر او که کنیزک معقل حداد بوده است، در نشان دادن مرتبه پایین اجتماعی خانواده ابو مسلم و فرومایه بودن آنان می‌کوشد (حموی، ۱۳۶۳: ۱۵۲ تا ۱۵۳). همچنین با

می‌توان در پنج دسته تقسیم‌بندی کرد: خارج کردن ابو مسلم از دایره تشیع؛ به کارگیری صفات توهین آمیز و منفی برای ابو مسلم، قصه خوان‌ها و مخاطبان آنها؛ حاشیه‌رانی با ذکر فتوای تحریم قصه‌خوانی و جایز بودن لعن ابو مسلم؛ حاشیه‌رانی با ذکر مبارزات شاه اسماعیل و شاه طهماسب علیه قصه‌خوانی و ابو مسلم‌خوانی؛ موثق دانستن منابع خودی. در ادامه برای درک انضمامی‌تر از چگونگی غیریت‌سازی ابو مسلم‌نامه‌ها، با آوردن مثال‌هایی از متن در چند دسته مذکور، روش‌های او را شرح و تحلیل می‌کنیم.

۱- تأکید بر شیعه نبودن ابو مسلم

فاضل‌الدین برای تخریب قهرمان صوفیان قزلباش و تضعیف جایگاه ابو مسلم در بین مردم، به شیوه‌های مختلف ابو مسلم را فردی غیر شیعی معرفی کرده است؛ چنان‌که مستقیم درباره او آورده است: «ابو مسلم مردی بود فاجر، نبود از شیعه امامان ما، اعتراف نکرد به امامت ایشان و از سخت‌ترین مخالفان ایشان بود» (حموی، ۱۳۶۳: ۱۴۳-۱۴۴). همچنین بارها ابو مسلم را طرفدار عباسیان نشان می‌دهد و به اقدامات او در جهت به خلافت رسیدن عباسیان اشاره می‌کند تا او را فردی خارج از دایره تشیع نشان دهد (برای نمونه نک: همان: ۱۵۶). حموی برای تأکید بیشتر بر این امر، او را فردی دمدمی مزاج نشان داده است که هیچ‌گاه در عقیده‌اش استوار نبوده و نه تنها هیچ‌وقت شیعه و طرفدار اهل بیت نبوده است، حامی دشمنان اهل بیت، مشرک و مدعی حلول نیز بوده است (همان: ۱۳۹؛ برای دیدن مصداق‌های بیشتر نک به: همان: ۱۳۸-۱۳۹ و ۱۴۵-۱۴۷ و ۱۵۹-۱۶۰ و ۱۶۵-۱۶۶ و ۱۷۱). حموی قصه ابو مسلم را به دلیل دروغ‌هایی که بر امامان نسبت داده و تلاشی که برای تطهیر ابو مسلم انجام داده است، چیزی جز پاره‌ای افترا و تهمت علیه

کاربرد واژگانی چون «هجینی»^{*} (حموی، ۱۳۶۳: ۱۵۲)، «لقیط» و سر راهی و بنده (برده) خواندن ابومسلم (همان: ۱۵۳ و ۱۵۴)، «مولود مردود»، «غلام»، «ابن‌الخبیثه»، «ابن‌اللقناء»[□]، «جثه خبیثه» به تضعیف و اصالت‌زدایی و بی‌هویت‌سازی ابومسلم می‌پردازد (نک به: همان: ۱۴۰ تا ۱۹۰). فاضل‌الدین برای هویت‌زدایی از خراسانی و ایرانی‌بودن ابومسلم، با قطعیت از کوفی‌بودن ابومسلم سخن می‌گوید (همان: ۱۵۲). حموی ابومسلم را به یک برده فرومایه تنزل می‌دهد که در زمره «ارازل و اوباش» و پایین‌ترین طبقات اجتماعی است که هیچ خیری به مردم نمی‌رساند. در واقع حموی می‌کوشد دو عامل ثروت و نسب را، که باعث منزلت اجتماعی افراد می‌شدند، از پیرامون شخصیت ابومسلم بزداید.

ازلحاظ اخلاقی نیز نویسنده با به‌کارگیری واژه‌هایی چون حيله‌گر، سر دفتر نفاق، خبیث، فاجر، ظالم و فرومایه نشان می‌دهد ابومسلم به هیچ مبانی اخلاقی پایبند نبوده است (نک به: همان: ۱۴۰ تا ۱۹۰). حتی فاضل‌الدین، ابومسلم را خائن فرصت‌طلبی معرفی می‌کند که موقتاً با علویان روابط دوستانه برقرار می‌کند تا حمایت آنان را در مبارزه عباسیان علیه امویان جلب کند (همان: ۱۳۶، ۱۴۲-۱۴۳). به این ترتیب در روایت حموی، شخصیت ابومسلم نه تنها به‌عنوان قهرمان حماسی حفظ نمی‌شود، به پست‌ترین انسان‌ها نیز تبدیل می‌شود.

ازلحاظ اعتقادی، فاضل‌الدین با به‌کارگیری واژه‌هایی چون کافر، ملحد، ناصبی، دشمن خدا، اهل جهنم، اهل نار، مدعی الوهیت، ملعون، لعین، خارجی

پرکین به حاشیه‌رانی او می‌پردازد. همچنین از قرآن کریم و احادیث برای حاشیه‌رانی طرد ابومسلم و ابومسلم‌نامه کمک گرفته شده است؛ چنان‌که با استناد به آیه «إِنَّ الْمُتَافِقِينَ فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ»[□]، ابومسلم را در زمره «کافرن» و «منافقین» و «اصحاب نار» قرار داده است (همان: ۱۴۷).

حموی پس از آنکه ابومسلم را به لحاظ اعتقادی و دینی «کافر» قلمداد کرده است، با دروغ و کذب خواندن ابومسلم‌نامه، با کاربست واژگان و عبارات منفی چون: «اریاب شقاوت»، «افسانه‌خوانان سنی سیرت و یاوه‌گویان ناصبی سریرت»، دروغ‌پیشه، دروغ‌گو، بدبختان، فریبنده گروهی، زیانکاران، گمراه‌کننده طایفه، شیطان‌صفتان، بادپیمایان کج‌اندیش، افسانه‌خوانان بی‌حیای یاوه‌گو... (همان: ۱۴۰-۱۹۰)، به حاشیه‌رانی قصه‌خوانان ابومسلم می‌پردازد. حموی تلاش دارد آنان را نماد تزویر و فریب نشان دهد و اعتبار آنان را به عنوان عناصر طریقت تصوف از بین ببرد. حموی همچنین از گوش‌دهندگان ابومسلم‌نامه با عبارات توهین‌آمیز یاد می‌کند؛ چنان‌که از آنان با عناوینی چون: عوام کالانعام، زیانکاران گمراه، مستضعفان متفکر و حیران، کوته‌نظران، پرستنده قصه‌خوانان، بندگان شیطان، جهّال، ملاحده، اهل جهنم، جایز لعن یاد می‌کند (همان: ۱۴۰-۱۹۰). حموی تلاش دارد که آنان را نیز مانند قهرمان حماسی گفتمان‌شان به حاشیه براند. استفاده از کلمات و جملات منفی فوق از سوی حموی برای ابومسلم و یاران و دوستدارانش، سعی او برای باطل و گمراه نشان دادن و بی‌هویت کردن و نهایتاً تضعیف و به حاشیه راندن گفتمان صوفیان است.

*. هجین در لغت به کسی گفته می‌شود که پدرش آزاد و مادرش کنیز بوده باشد.

* پسر کنیز بدبوی کثیف و متعفن.

* صدر آیه ۱۴۵ سوره مبارکه نساء.

۳- حاشیه‌رانی با ذکر فتوای تحریم قصه‌خوانی و جایز بودن لعن ابومسلم

حموی با دروغ و کذب خواندن ابومسلم‌نامه، قصه‌خوانان را سرزنش می‌کند که وقایع تاریخی را دستکاری کرده‌اند و با استناد به برخورد ائمه با قصه‌خوانان، با آنان مقابله می‌کند؛ چنان‌که به نقل از امام صادق (ع)، مؤمنان را از گوش دادن به قصه‌خوانان بر حذر می‌دارد و گوش‌دهندگان این قصه‌ها را بندگان شیطان معرفی می‌کند (همان: ۱۴۲ تا ۱۴۳). همچنین حموی با تفسیر آیه ۱۱۳ سوره هود، خواندن و شنیدن قصه ابومسلم را سبب گرفتاری در آتش جهنم می‌داند (همان: ۱۸۶)؛ در واقع او می‌خواهد بگوید که گوش دادن به قصه فردی که از لحاظ اخلاقی و اجتماعی و دینی مطرود است، نه تنها عمرش را تلف می‌کند و فایده‌ای به او نمی‌رساند، حرام است. به بیان دیگر بعد از اینکه حموی با کمک واژه‌ها و عبارات‌ها ابومسلم را کافر نشان می‌دهد، با کمک احادیث و آیات قرآن جایگاه او را در آتش می‌داند و کسی را که به داستان زندگی او گوش دهد، در زمره مرتکبین فعل حرام قلمداد می‌کند (نک به: همان: ۱۴۳، ۱۴۵، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۷۹، ۱۸۶ و ۱۸۷-۱۸۸). یادکرد از فتوای کرکی، بزرگ‌ترین شخصیت مذهبی زمانه‌اش، در حرام‌دانستن قصه‌خوانی و گوش دادن به آن و نیز جایز بودن لعن ابومسلم از دیگر شیوه‌های حاشیه‌رانی صوفیان است و در واقع با این شیوه تیر خلاص را بر پیکره باورهای اهل تصوف می‌زند (همان: ۱۸۸-۱۸۹). همچنین حموی برای مقبولیت این فتوای کرکی قبل از بیان فتوای او، با صفات برجسته‌ای چون «وارث علوم الأنبياء والمرسلین» و «أستاذ أهل الحق والیقین» (همان: ۱۸۸) از او یاد می‌کند؛ در واقع به عالم بودن او گواهی می‌دهد تا سخنان او از سوی همه پذیرفته شود.

۴- حاشیه‌رانی با ذکر مبارزات شاه‌اسماعیل و شاه‌طهماسب علیه قصه‌خوانی و ابومسلم‌خوانی

یادکرد از مبارزه و اقدامات شاه‌اسماعیل و شاه‌طهماسب با قصه‌خوانی و ابومسلم‌خوانی از دیگر روش‌های غیریت‌سازی بنیاد اندیشه‌ای صوفیان است. حموی با یادکرد صفات برجسته‌ای چون «تنفیذ احکام شریعت و اعلائی اعلام ملت و ترویج مذهب حق امامیه و استمالت قلوب طایفه ناجیه» (همان: ۱۴۰)، درباره شاه‌اسماعیل و صفات «حضرت شاه شیعه‌پرور، ناصب رایات ائمه اثنی‌عشر، مؤید دین مبین...» درباره شاه‌طهماسب، از اقدام آنان در تخریب آرامگاه ابومسلم و منع قصه‌خوانان آن تقدیر می‌کند (همان: ۱۴۱). به نظر می‌رسد حموی با تأیید شاهان صفوی با صفات برجسته، در واقع آنان را معیار حق و راستی معرفی می‌کند و می‌خواهد بگوید اگر ابومسلم و قصه‌خوانان آنان حق بودند، این چنین شاهان آرامگاه را نابود و قصه‌خوانان آن را مجازات نمی‌کردند. شایان ذکر است که در متون شرح حال‌نگاری پیشین، نویسندگان به دوره معاصر با خودشان نمی‌پردازند؛ از این نظر کار حموی را می‌توان متفاوت و نوآورانه دانست (نک به: مفید، ۱۴۱۳؛ طبرسی، ۱۳۹۰؛ اربلی، ۱۳۸۱). توجه به زمانه خویش که از سوی صاحب‌ان‌یس المؤمنین انجام شده است، حتی از سوی نویسنده بزرگ شیعی یعنی شیخ مفید، که تا حدی با سیاست‌های آل‌بویه هم‌گرایی داشت، انجام نشده است. او در کتاب خود اسمی از سلاطین آل‌بویه به میان نمی‌آورد و یا حتی از مراسم عزاداری محرم، که سلاطین آل‌بویه از آن حمایت می‌کردند، سخنی به میان نمی‌آورد (نک به: مفید، ۱۴۱۳).

۵- موثق‌دانستن منابع خودی

حموی برای حاشیه‌رانی ابومسلم‌نامه ادعا دارد که اخبار خود را مستند به منابع درست آورده است و بر

درستی اخباری تأکید می‌کند که آورده شده است؛ مثلاً می‌گوید: «به دلایل قاطعه و اخبار متواتره» (همان: ۱۸۷-۱۸۸)، «اما آنچه نزد اصحاب ما امامیه به صحت رسیده ...» (همان: ۱۵۲). همچنین، برای تأیید درستی منابع خود از نویسندگان آن با صفات برجسته یاد می‌کند؛ برای مثال درباره سید مرتضی آورده است: «سندالمجتهدین، علامه‌الوری، السیدالمرتضی علم‌الهدی» (همان: ۱۵۱؛ برای دیدن مثال‌های بیشتر نک به: همان: ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۴۲ و ۱۵۱).

نتیجه‌گیری

همان‌طور که در متن مقاله گفته شد، حموی کتاب *انیس‌المؤمنین* خود را در ۹۳۸ق، یعنی در زمان شاه‌طهماسب نگاشت. این شاه صفوی در جهت حاکمیت نگرش شیعی در جامعه ایرانی، به تشکیل یک ساختار دینی شیعی با همکاری علما و فقهای شیعه اقدام کرد. از علمایی که نقش برجسته‌ای در این ساختار جدید و یکپارچه‌سازی مذهب تشیع در جامعه ایران و حاکمیت نگرش شیعه شریعتی داشت، محقق کرکی بود که برای تثبیت تشیع در ایران، رویکرد فرهنگی را کارآمدتر از مواجهه سیاسی و نظامی می‌دانست. در این روند فرهنگی برای تغییر مذهب در ایران، شاگردان کرکی از جمله فاضل‌الدین حموی به او یاری رساندند. در راستای این هدف فرهنگی است که حموی، متن *انیس‌المؤمنین* را می‌نویسد. اولین مؤلفه محوری متن، اثبات حقانیت امامت دوازده امام شیعه است؛ در واقع این اثبات، اثبات حقانیت تشیع را به دنبال دارد. حموی برای اثبات حقانیت امامت ائمه (ع) از مؤلفه دوم متن، یعنی غیریت‌سازی اهل تسنن نیز کمک می‌گیرد. در تثبیت مؤلفه امامت، تمرکز بر حقانیت امام علی (ع) بوده و در تثبیت مؤلفه غیریت‌سازی اهل تسنن نیز تمرکز بر طرد

و حاشیه‌رانی سه خلیفه نخست بوده است. با توجه به زمانه مؤلف، در متن *انیس‌المؤمنین* بحث حاشیه‌رانی خلفا در مقایسه با متون اهل‌بیت‌نگاری کسانی چون شیخ مفید، طبرسی و اربلی نمود بیشتری پیدا می‌کند.

مؤلفه سوم متن، غیریت‌سازی اهل تصوف است که با حاشیه‌رانی ابومسلم صورت می‌گیرد؛ زیرا هدف دیگری که حموی در متن خود دنبال می‌کند، بی‌اعتبارکردن مفاهیم عامیانه شیعی و شعائر صوفیانه است؛ از این رو در متن *انیس‌المؤمنین*، ابومسلم به‌عنوان قهرمان صوفیان و ابومسلم‌نامه به‌عنوان ابزار مهم آنان به شیوه‌های گوناگون طرد و حاشیه‌رانی می‌شوند. این امر نیز در متون اهل‌بیت‌نگاری سابقه‌ای ندارد و برای اولین بار است که در این متون وارد می‌شود.

درواقع هدف اصلی تألیف کتاب *انیس‌المؤمنین*، اثبات حقانیت امامت شیعی براساس خوانش شیعه فقهاتی است، نه شیعه صوفیانه و عامیانه؛ از این رو حموی در این متن با رقبا و اندیشه‌های رقیب مبارزه می‌کند. خلاصه اینکه این اندیشه‌های رقیب خود را در دو ساحت نشان می‌دهد: مؤلفه طرد تسنن با تأکید بر حاشیه‌رانی خلفا و مؤلفه خیلی مهم طرد تصوف براساس حاشیه‌رانی ابومسلم. پس می‌توان گفت، حموی از این دو مؤلفه اخیر در جهت اثبات حقانیت امامت شیعی کمک می‌گیرد.

منابع و مأخذ

۱. ابی‌صعب، رولاجردی (۱۳۹۶)، *تغییر مذهب در ایران، دین و قدرت در ایران عصر صفوی*، ترجمه منصور صفت‌گل، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۲. اربلی، علی بن عیسی (۱۳۸۱)، *کشف‌الغمه‌فی‌معرفة‌الائمه*، تحقیق سیدهاشم رسولی محلاتی، تبریز: بنی‌هاشمی.

۳. افندی، عبدالله بن عیسی بیگ (۱۳۸۹)، *ریاض العلماء و حیاض الفضلاء*، ترجمه محمدباقر ساعدی، مشهد: آستان قدس رضوی.
۴. آقابزرگ تهرانی، محمدمحسن (۱۴۰۳)، *الذریعه‌الی تصانیف الشیعه*، بیروت: دارالأضواء.
۵. آقابزرگ تهرانی، محمدمحسن (۱۴۳۰)، *طبقات اعلام الشیعه*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۶. آقاجری، هاشم (۱۳۸۰)، *کنش دین و دولت در ایران عصر صفوی*، تهران: باز.
۷. آقاجری، هاشم (۱۳۸۹)، *مقدمه‌ای بر مناسبات دین و دولت در ایران عصر صفوی*، تهران: طرح نو.
۸. بروسوی، محمد بن علی (۱۴۲۷)، *أوضح المسالك إلی معرفه البلدان والممالک*، بیروت: دارالغرب الاسلامی.
۹. بیهقی، علی بن زید (۱۳۶۱)، *تاریخ بیهقی*، تهران: کتاب‌فروشی فروغی.
۱۰. جعفری هرنندی، محمد (۱۳۶۸)، «محقق کرکی شخصیت و آرای فقهی»، مقالات و بررسی‌ها، ش ۴۷ و ۴۸، صص ۲۲۳-۲۴۲.
۱۱. جعفریان، رسول (۱۳۷۹)، *صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست*، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
۱۲. حسنی رازی، سید مرتضی بن داعی (۱۳۱۳)، *تبصره العوام فی معرفه مقالات الانام*، به تصحیح عباس اقبال آشتیانی، تهران: اساطیر.
۱۳. حموی، محمد بن اسحاق (۱۳۶۳)، *انیس المؤمنین*، تهران: بنیاد بعثت.
۱۴. حموی، محمد بن اسحاق (۱۳۸۹)، *منهج الفاضلین فی معرفه الائمة الکاملین*، قم: بوستان کتاب.
۱۵. خواندمیر، امیر محمود (۱۳۷۰)، *ایران در روزگار شاه اسماعیل و شاه طهماسب صفوی*، به کوشش غلامرضا طباطبائی، تهران: انتشارات ادبی و تاریخی.
۱۶. رفاعی، عبدالجبار (۱۳۷۱)، *معجم مکتب عن الرسول و أهل البيت صلوات الله علیهم*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۱۷. روملو، حسن بیگ (۱۳۵۷)، *احسن التواریخ*، ویراسته عبدالحسین نوایی، تهران: بابک.
۱۸. زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۶۲)، *دنباله جست‌وجو در تصوف ایران*، تهران: امیرکبیر.
۱۹. ساسانی، فرهاد (۱۳۸۹)، *معناکاو*، تهران: علم.
۲۰. سبحانی تبریزی، جعفر (۱۴۲۴)، *معجم طبقات المتکلمین*، قم: مؤسسه الإمام الصادق (علیه السلام).
۲۱. شیخ نوری، محمدامی، محمدعلی، پرغو (۱۳۸۹)، «چگونگی رسمیت یافتن تشیع توسط صفویان و پیامدهای آن»، *شیعه‌شناسی*، ش ۳۰، ۷-۳۶.
۲۲. صفت‌گل، منصور (۱۳۸۱)، *ساخت نهاد و اندیشه دینی در ایران عصر صفوی: تاریخ تحولات دینی ایران در سده‌های دهم تا دوازدهم قمری*، تهران: رسا.
۲۳. ضمیران، محمد (۱۳۷۰)، *ژاک دریدا و متافیزیک حضور*، تهران: هرمس.
۲۴. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۹۰)، *إعلام‌الوری باعلام‌الهدی*، تهران: اسلامیة.
۲۵. طرسوسی، ابوطاهر (۱۳۸۰)، *ابومسلم‌نامه*، به کوشش حسن اسماعیلی، تهران: قطره.
۲۶. فسایی، حسن بن حسن (۱۳۸۲)، *فارسانه ناصری*، تهران: امیرکبیر.
۲۷. قزوینی رازی، نصرالدین ابوالرشید عبدالجلیل (۱۳۵۸)، *النقض (بعض مثالب النواصب*

۳۸. یاقوت حموی (۱۹۹۵)، معجم البلدان، بیروت:

دارصادر.

39. Van Dijk, Teun (2003); Ideology and Discourse; A Multidisciplinary Introduction, Barcelona: Pompeu Fabra University.

فی نقض «بعض فضای حالروافض»، به تصحیح میرجلال محدث، تهران: انجمن آثار ملی.

۲۸. لاپیدوس، ایرا. ام (۱۳۷۶)، تاریخ جوامع اسلامی از آغاز تا قرن هجدهم، ترجمه محمود رمضانزاده، مشهد: آستان قدس رضوی.

۲۹. مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳)، الإرشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، تحقیق مؤسسه آل البیت علیهم السلام، قم: کنگره شیخ مفید.

۳۰. منشی قمی، احمد بن حسین (۱۳۸۳)، خلاصه التواریخ، تصحیح احسان اشراقی، تهران: دانشگاه تهران.

۳۱. میچل، کالین (۱۳۹۷)، سیاست ورزشی در ایران عصر صفوی: قدرت، دیانت و بلاغت، ترجمه حسن افشار، تهران: فرهنگ جاوید.

۳۲. ناجی، محمدرضا و دیگران (۱۳۹۳)، تاریخ و تاریخ‌نگاری، تهران: نشر مرجع.

۳۳. ناصری، مسلم؛ حسن، زندیه؛ سید علی اصغر، سلطانی (۱۳۹۹)، «تحلیل انتقادی گفتمان طریقت و شریعت درباره قصه ابومسلم‌نامه»، پژوهش‌های تاریخی دانشگاه اصفهان، ش ۱۲، ص ۳۵-۵۲.

۳۴. نخجوانی، هندوشاه بن سنجر بن عبدالله صاحبی (۱۳۱۳)، تجارب السلف، به تصحیح عباس اقبال آشتیانی، تهران: طهوری.

۳۵. واصفی، زین‌الدین محمود (۱۹۶۱)، بدایع الوقایع، با مقدمه الکساندر بالدیرف، مسکو: فرهنگستان علوم اتحاد شوروی، انستیتوی ملل آسیا.

۳۶. واله اصفهانی (۱۳۷۲)، خلد برین: ایران در روزگار صفویان، به کوشش میرهاشم محدث، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

۳۷. هورات، دیوید (۱۳۷۷)، «نظریه گفتمان»، ترجمه علی اصغر سلطانی، فصلنامه علوم سیاسی، سال اول، ش ۲، ص ۱۶۵-۱۶۶.